

4 Bruka, bevara
och förädla

18 K-märkt
– vad är det?

32 Ivar Tengboms
'villa suburbana'

Kulturvärden utges av Statens fastighetsverk med fyra nummer om året

Postadress Box 2263, 103 16 Stockholm

Gatuadress Järntorget 84

Telefon 08-696 70 00

Telefax 08-696 70 01

E-post kulturvarden@sfv.se

www.sfv.se

ISSN 1104-845X

Ansvarig utgivare och redaktör

Hans Landberg

Artikelförfattarna svarar för artiklarnas innehåll. Endast artiklar signerade SFV samt s. 3 uttrycker myndighetens åsikt.

Medverkande i detta nummer

Marie-Louise Aarøe, Catrine Arvidsson, Bo Jonsson, Cecilia Klynne, Hans Landberg, Staffan Nilsson, Monica Strandell.

Foto/illustrationer

Elias Andersson 12, 16b; ATA 22; Tomas Brandt 19; Nina Broberg 30; ESSELTE 28, 29; HGK 17a; KB 15b; Anders C. Eriksson 23; Bert Leandersson 19; Åke E:son Lindman 21, 39a; Bengt A. Lundberg 6b; Medelhavsmuseet 38a, Nationalmuseum 14a; Max Plunger 6c; SAK 14b, 15a, 16a, 16c, 17b; SFV 38b, 39b, 40; SSM 25, 26, 27; Peter Steen 20; Monica Strandell 4, 6a, 6d, 6e, 7, 8, 10, 11; Börje Tobiasson 32, 33, 34, 35, 36, 37; Tommy Westberg 3.

Omslag

Forskarsalen på Gamla riksarkivet i Stockholm står tom och övergiven sedan många år. Foto Monica Strandell.

Produktion Statens fastighetsverk

Layout och typografi Marie Glase

Tryckeri Trydells, Laholm

Prenumeration Se sista sidan!

www.kulturvarden.se

Utges av Statens fastighetsverk

Hans Landberg, redaktör: Välkomna till ett nytt nummer av Kulturvärden. För två år sedan passade vi på att ge tidningen en grundlig översyn. Vi hittade en grafisk form som kändes mer i samklang med tidningens innehåll. Nu har vi justerat formen lite ytterligare, men framför allt har vi tagit ett steg mot en enklare dialog mellan redaktionen och läsarna. Det har alltid varit möjligt att ringa eller skriva till Kulturvärden för att komma med tips eller ställa frågor. Vi har under åren haft många uppskattade kontakter med läsekretsen, både beröm och konstruktiv kritik. Nu får tidningen även en egen hemsida, www.kulturvarden.se. Sedan något år tillbaka har det varit möjligt att ta del av gamla nummer av Kulturvärden på Statens fastighetsverks hemsida www.sfv.se. Det har blivit mycket uppskattat då det kan vara svårt att få tag på gamla nummer av tidningen och många av artiklarna behandlar ämnen som aldrig blir inaktuella. Det ökade intresset för tidningen har gjort att vi nu tyckte att det var dags att göra lite mer av Kulturvärdens sida på nätet – inte bara möjligheten att kunna komma åt arkivet med alla gamla nummer utan även möjligheten att ställa frågor till redaktionen och tycka och tänka fritt om både Kulturvärden och Statens fastighetsverk. Frågor som har allmänt intresse kan vi välja att besvara antingen direkt på nätet eller i kommande nummer av tidningen. Det kan vara svårt att ha den levande dialog med läsekretsen som man önskar då tidningen bara kommer ut fyra gånger om året, men hemsidan kan vara en lösning. Vi tar även gärna emot förslag på artiklar eller frågor som ni vill att vi ska behandla i tidningen. Givetvis går det lika bra att även i fortsättningen höra av sig på traditionellt sätt genom brev eller telefon.

4

12

3 LEDARE Helsingfors, Köpenhamn och Oslo

4 Bruka, bevara och förädla

I2 Tiden i rummet

I8 K-märkt – vad är det?

25 Ett uttryck för modernt liv

32 Ivar Tengboms 'villa suburbana'

38 Notiser

18

32

www.kulturvarden.se

Helsingfors, Köpenhamn och Oslo ...

... har det eller är på väg att få det som Sydney haft sedan länge och som Paris också haft en längre tid. Stockholm har det inte men nu börjar det pratas om det här och där, också från operachefen själv. Just det, en ny byggnad för Kungliga Operan.

Den nuvarande operabyggnaden, med sina över hundra år på nacken, rymmer naturligtvis värden som är oersättliga. Vem vågar ens drömma om att uppföra något liknande Guldflojén i en nybyggnad? Vilken känsla är det inte att träda in genom portarna en kväll med Verdis *Aida* på repertoaren och njuta av varje steg i denna fantastiska byggnad! I bänken från parkett ända upp till tredje raden känns historiens vingslag från alla klassiska opera- och balettföreställningar genom årens lopp. Det är klart att det inte går att ersätta denna mäktiga kulturhistoriskt centrala symbolbyggnad med en nybyggnad, om än aldrig så spektakulär.

Men ändå är det just en nybyggnad som behövs om alla krav på en väl fungerande arbetsmiljö och teknik ska tillgodoses. I dagsläget arbetar omkring 600 personer i utrymmen som var dimensionerade för 300, och ännu fler vill man kunna ge plats. Kraven på klimatet i byggnaden har dessutom ökat med åren och kraven är olika för olika utrymmen och olika för människor och instrument. Allt snabbare repertoarbyten kräver allt mer av kulisshantering med ett maskineri som är ålderdomligt och en situation där kulisserna förvaras långt från byggnaden med omfattande och skrymmande transporter som följd.

Så visst finns det behov av ett nytt operahus. Tyvärr har det visat sig att ett sådant inte är gratis. Ta operahusen i Köpenhamn och Oslo: de ligger båda i tremiljardersklassen. Motsvarande kostnad får man nog räkna med också här i Stockholm om alla krav på funktioner och kvaliteter ska uppfyllas och vi ska få en symbolbyggnad som kommer att kunna räknas in i det nationella kulturarvet.

Inte nog med svårigheterna att hitta finansie-

ring till en byggnation av denna kaliber. Vi måste finna en plats som är värdig en sådan byggnad.

I Sydney, Köpenhamn och Oslo har valts relativt centrala lägen med vattenanknytning som ger byggnaden en mycket framträdande position i förhållande till omgivningen. I Sverige har vi ju redan motsvarande exempel i Göteborg. Men var finns en sådan plats i Stockholm måntro!

Det finns sålunda ett par fundamentala frågor som behöver få sin belysning och lösning innan man på allvar kan börja se konturerna av ett nytt operahus i Stockholm. Likaså måste man tidigt fundera över vad det nuvarande operahuset ska användas till. Här finns en hel del erfarenheter världen över som är värda att studera. Vissa operaproduktioner kan säkert sättas upp – därmed behålls kopplingen till Operan. Samtidigt kan säkert fler användningsområden hittas. Kanske kan exempelvis dansen dansa in mer påtagligt?

Statens fastighetsverk (SFV) har en central roll om statsmakterna skulle besluta om att närmare utreda förutsättningarna för en ny symbolbyggnad för Kungliga Operan och för att det nuvarande operahuset får en ny värdig användning. Båda uppgifterna är stora spännande utmaningar som SFV med stor kraft och stort intresse skulle gripa sig an.

BO JONSSON
Generaldirektör

Bruka, bevara och förädla

MONICA STRANDELL, *Frilansjournalist och fotograf*

«Uthyres: Arkivbyggnad i ursprungligt
skick med utsökt läge på Riddarholmen.
Ett av landets bästa exempel på 1800-talets
arkitektur och byggnadsteknik.
Huset har 5 000 kvm lokalyta och egen
rutschbana från andra världskriget.»

Det skulle kunna vara en annons från Statens fastighetsverk om Gamla riksarkivet som ännu vilar i damm och mörker i väntan på hyresgäst och varsam restaurering. Fastighetsverket har som förvaltare av Sveriges främsta arkitektoniska kulturarv flera krav att leva upp till. Kultur- och naturmiljövärdena i verkets fastighetsbestånd ska – enligt regleringsbrev från regeringen – brukas, bevaras och förädlas. Dessutom ska detta, vårt gemensamma kulturarv, levandegöras och det gäller alla fastigheter som verket äger och förvaltar. En majoritet av beståndet är hyresfastigheter. Dessa ska, också enligt regeringsdirektiven, ha marknadsmässiga hyror och hyresgästerna ska informeras om byggnadernas kulturhistoriska värden.

Men innan en historisk byggnad, som kom till för ett visst ändamål i en helt annan tid, kan börja användas med dagens krav på allt från brandskydd till telekommunikation och en god arbetsmiljö behöver den ofta byggas om eller restaureras och anpassas. Däremot görs inte sådana arbeten på spekulation. Därtill krävs en hyresgäst som skriver under ett kontrakt och som också är beredd att vänta tills restaureringen är klar. Ett framgångsrikt exempel på detta är Östra stallet i kvarteret Krubban på Östermalm som fick 2005 års ROT-pris för «ett projekt där man med rimlig ekonomi har funnit en långsiktig användning för en byggnad som i princip stått tom i 70 år». Byggnaden är också Riksantikvarieämbetets bidrag till Designåret 2005.

Kungliga livgardets kasern med stallflyglar uppfördes 1805–1817 efter ritningar av arkitekten och löjtnanten Fredrik Blom. Militäretablissemangent «Kongl. Lifgardet till häst» ansågs vara

Originalinredning
med arkivhyllor
i Gamla riksarkivet
på Riddarholmen.

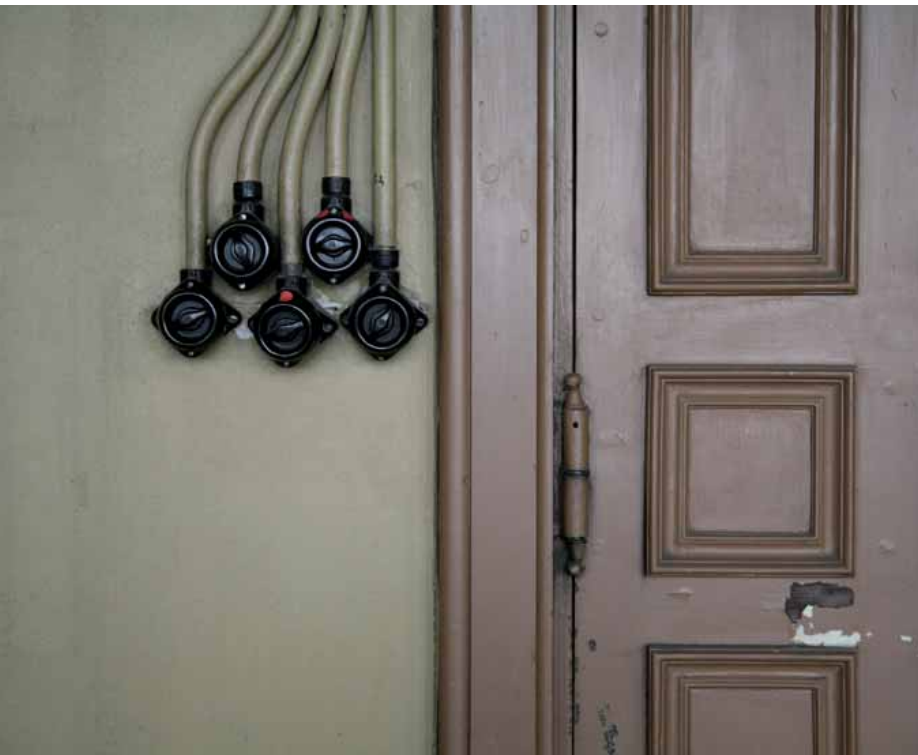
Ulrika Bergström,
projektledare för
Östra stallet och
samordningschef på
kulturavsnittet.

Östra stallet före och
efter ombyggnad.

Från början fanns
inte elektricitet i
Gamla riksarkivet,
det kom till senare.

en nyskapelse inom svensk arkitektur, en kombination av kärv enkelhet och monumental värdighet. Östra stallet stod övergivet i flera decennier innan det började restaureras 2002.

– Vi gör avvägningar mellan kulturhistoriska värden och krav från hyresgäster, försöker lösa tekniska problem och balansera olika intressen med bibehållen lyhördhet för byggnaden och dess historia. Det kan finnas känsliga föremål att ta hänsyn till, det kan vara byggnader som är svåra att hantera, värma upp och modernisera och släppa in folk i, säger Ulrika Bergström, projektledare på Statens fastighetsverk för Östra stallet.

Hon är numera samordningschef på kulturarvsenheten och har ett mera övergripande ansvar.

– Vårt uppdrag är ju att tillgängliggöra våra byggnader för allmänheten i så hög grad som möjligt. Byggnaderna mår också bra av att användas och få en kontinuerlig tillsyn. En av huvudfrågorna är att hitta rätt hyresgäst och lämplig användning. Vi måste bedöma vad byggnaden klarar av utan att göra någon åverkan på de kulturhistoriska värdena.

I fallet med Östra stallet skrev sfv ett tioårskontrakt med hyresgästen Riksantikvarieämbetet. Och så kom inte långt efter inflyttningen regeringsbeslutet att flytta Riksantikvarieämbetet till Gotland för att kompensera för att regementet i Visby lades ned. Forskningsbiblioteket som också är öppet för allmänheten ligger dock kvar i Östra stallet.

– Det var viktigt för Riksantikvarieämbetet att flytta in i Östra stallet och byggnaden blev en stark symbolfråga i den debatten. Det är ett exempel på att värden i byggnader kan spela en stor roll och bli en symbolisk gest. Våra byggnader har en historisk förankring som våra hyresgäster uppskattar. Att bebo gamla hus med rumsliga kvaliteter och knyta samman historia med framtid ger en särskild upplevelse.

Håkan Langseth, White arkitekter, anlätades som arkitekt för ombyggnaden av Östra stallet.

– Jag försökte tidigt definiera vilka egenskaper som jag tyckte var karaktäristiska för byggnaden. Det var de stora rummen med genomblickar, takkonstruktionen och träpelarna. Enkelheten och tydligheten i de arkitektoniska detaljerna var också påtaglig.

Därför var det viktigt att bevara så stora öppna ytor som möjligt och ha ett

återhållet formspråk. Färgsättningen in-
vändigt blev densamma som den ur-
sprungliga och ytskikten målades med
linolje-, lim- och kalkfärg; pelarna mar-
morerades som de var från början.

I dag är det allmänt accepterat att an-
vända traditionella metoder i den här ty-
pen av ombyggnader. Professorn och
slottsarkitekten Ove Hidemarks stora res-
taureringsarbete av Skoklosters slott åren
1968–78 i samarbete med Byggnadssty-
relsen har haft stort inflytande. Hide-
marks förhållningssätt till en gammal
byggnad var banbrytande och kom att
bilda skola genom att gamla metoder,
tekniker och recept användes, hämtade
ur böcker från 1600-talet.

Projektet Östra stallet drevs av en väl
sammansatt trio: Ulrika Bergström
på SFV, Marianne Lundberg, chef för an-
tikvarisk-tekniska avdelningen på Riks-
antikvarieämbetet och arkitekten Håkan
Langseth, White arkitekter.

– Det var roligt att samarbeta med två
så kunniga och engagerade personer.
Och att vi tre arbetade åt samma håll är
en orsak till att resultatet blev så bra. Ett
hus blir aldrig bättre än sin beställare, an-
ser Håkan Langseth.

Gamla riksarkivet på Riddarholmen i
Stockholm har inte varit i bruk under de
senaste tio åren då de sista delarna av ar-
kivsamlingarna flyttades ut. Huset ritades
av arkitekten Axel Fredrik Nyström och
uppfördes under åren 1887–90. Inflytt-
ning i huset, som då var Stockholms hög-
sta, skedde året därpå. Byggnaden är ett
unik exempel på det sena 1800-talets
institutionsbyggande och var mycket
modern för sin tid. I dag är det ett av få
bevarade hus av sin art i Europa.

Lisbeth Söderhäll är Fastighetsverkets
projektledare för Riksarkivet. När hon vi-
sar runt i de ödsliga arkivlokalerna kastar
en ivrig vintersol in sina strålar genom de
höga fönstren som spänner över två,

Ursprungliga takmålningar
är bevarade i trapphuset.

Lisbeth Söderhäll, projektledare
för Gamla riksarkivet vid Statens
fastighetsverk.

ibland tre våningsplan. Atmosfären är påtaglig.

– Fönstren är så stora för att man skulle kunna arbeta i dagsljus. Av brandskäl ville man undvika att dra in elektricitet i huset, el kom först långt senare, berättar Lisbeth Söderhäll.

Trots rädslan för elektricitet installerades en av Sveriges första elhissar i huset, men med motorn väl isolerad i källaren. Ett tidigare försök att driva hissen med vattentryck hade misslyckats.

Efter mer än hundra år bär de stora fönstren smuts från de förbipasserande koleldade järnvägsloken på sin tid och senare från den täta stockholmstrafiken som stryker förbi den stora huvudfasaden, som vetter mot järnvägsspåren och Ridarhuset.

– Fönstren har dubbla järnbågar som inte går att öppna, därför har de inte kunnat putsas. Men vi har hittat lösningar på detta och annat i en planerad, varsam restaurering på husets villkor. Riksantikvarieämbetet har godkänt de föreslagna åtgärderna för att huset ska kunna användas utifrån de krav som ställs i dag. Nu återstår att hitta en hyresgäst som vill skriva under ett kontrakt och vara beredd att vänta i tre år tills restaureringsarbetet är klart, berättar Lisbeth Söderhäll.

Margareta Källström vid AIX Arkitekter har engagerats av Fastighetsverket för att göra förslag på återanvändning av den gamla arkivbyggnaden.

– Utgångspunkten är att byggnadens förutsättningar ska styra ombyggnaden och upprustningen. De nya brukarna ska sökas bland dem som accepterar och värdesätter husets rumsindelning och den standard som är möjlig att ge beträffande klimat och teknik.

Kontor i storum passar bra i de flervåriga arkivrummen medan de rikt dekorerade före detta läsesalarna och kansli rummen skulle bli vackra mötes- och sessionssalar. En stor del av upprustningen och kostnaden är att rengöra huset både invändigt och utvändigt, att få in luft och ljus, el- och telesystem, säger Margareta Källström.

En värdebeskrivning av Riksarkivet utförd av Johan Rittsél vid AIX Arkitekter betonar det unika med en byggnad från 1890-talet i orört, ursprungligt skick och som vittnar om dåtidens avancerade konstruktion och installationsteknik. «Det sena 1800-talets byggnadsverk var länge hårt kritiserade och med lågt anseende bland såväl arkitekter som antikvarier

varför många rivits, byggts om och förändrats. Framför allt gäller detta byggnadernas interiörer. Riksarkivet är nästan helt oförändrat sedan 1890 både vad gäller fasader, planlösning, installationer, ytskikt och delvis lös inredning», skriver Johan Rittsél.

Ett av få tillägg i huset är en bokstört, en rutschkana för böcker och arkivalier som kom till under andra världskriget för att värdefullt arkivmaterial skulle kunna forslas ut snabbt och transporteras från staden, vilket skedde i februari 1940. Störten fick stå kvar och sattes i ordning igen vid Kubakrisen 1962. Bokstörten har lett till en intressant diskussion om bevarande eller inte. Frågan är om trapphuset ska få tillbaka sitt ursprungliga utseende eller om bokstörten ska vara kvar för kommande generationer att påminnas om landets beredskapstid.

– Vi stöder oss på den restaureringsideologi som innebär att nya tillägg, exempelvis nya innerfönster med värmeglas, kommer att se nya ut men utan att bli så avvikande mot de gamla. Det är en balansgång mellan att bevara helheten och husets atmosfär och att också kunna urskilja vad som är nytt, säger Margareta Källström.

Även den inhägnade gården till Riksarkivet kommer att tas om hand. Det är en fin solbelyst plats som planeras bli förgård till den nya huvudentrén och även uteplats för ett kafé eller för en restaurang.

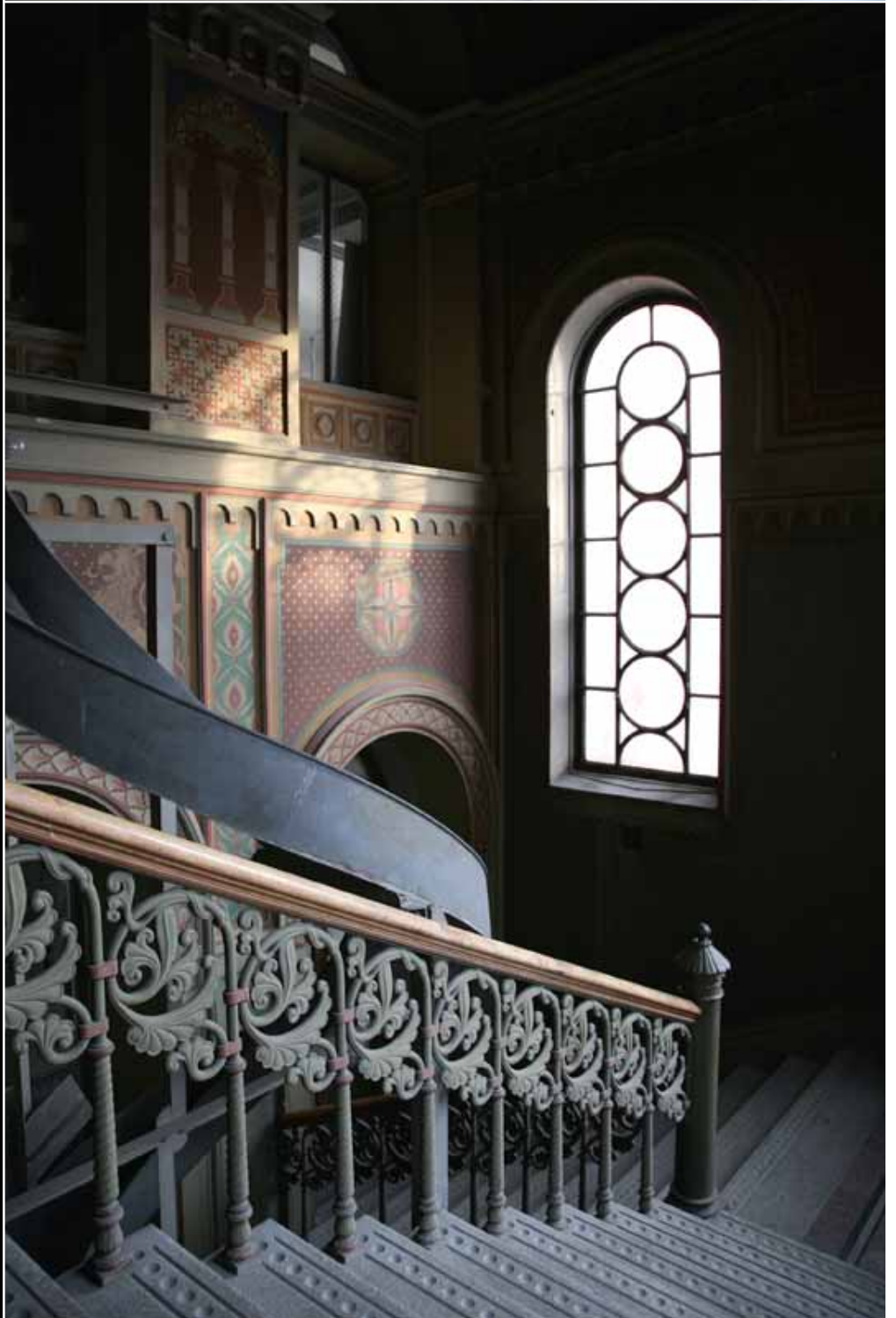
Lisbeth Söderhäll ser en fördel i att byggnaden inte blev restaurerad långt tidigare. Då hade man nog inte gått lika varsamt fram som man gör i dag, menar hon. Men hon ser fram emot en upprustning av den värdefulla byggnaden som så väl behöver användas för att må bra.

Nu väntar Gamla riksarkivet bara på att få resa sig ur sin slummer och öppna dörrarna för en ny tid. **KV**

Fönstren har inte kunnats putsas och inredningen är i stort sett intakt sedan huset var nytt år 1890.

Gamla riksarkivet på Riddarholmen.

Tiden i rummet

– prins bertils matsal på stockholms slott

CATRINE ARVIDSSON, *Konst- och kulturskribent*

Mårten Eskil Winges takmålningar kommer fram då man avlägsnar 1970-talets akrylfärg.

När man i början av 1970-talet renoverade prins Bertils matsal på Stockholms slott använde man akrylfärg som nu 30 år senare börjat krackelera och flaga. Då Statens fastighetsverk inledde renoveringsarbetet i matsalen hösten 2005 upptäckte man att betydande rester av takmålningar som skapats vid rummets omgestaltning på 1880-talet fanns kvar under det flagnande ytskiktet. Slottets interiörer är överallt en blandning av ursprungliga interiörer överlagrade med senare tillägg och tillbakablickande rekonstruktioner.

«MODET ÄR EN DESPOTISKT hänsynslös härskare», skrev Nils G. Wollin som inledning till kapitlet om 1790-talets inredningar i bokverket *Stockholms Slotts Historia* från 1941. Författaren konstaterade att inte mycket återstod av Jean Eric Rehns ursprungliga rokokoinredning i det som en gång var hertig Carls våning i Slottets östra länga. Hertigen lät nyinreda våningen efter Gustav III:s död, men inte heller den inredningen fanns kvar 1941. Rummet såg då fortfarande ut som det hade gjort alltsedan 1880-talet, då det inreddes som matsal åt kronprinsparet Gustav (v) och Viktoria i nyrenässans med mörk boasering. Den nuvarande inredningen dateras till 1971, då man rekonstruerade den sengustavianska inredningen. Rummet var då matsal i prins Bertils representationsvåning. Rummets olika inredningar exemplifierar både modets växlingar i inredningskonsten och restaureringarnas problematik.

JEAN ERIC REHNS INREDNING

År 1754 kunde Adolf Fredrik och den övriga kungafamiljen flytta in i Slottet som byggts upp efter branden 1697. De sista åren var Slottet en hektisk arbetsplats eftersom ett stort antal rum skulle färdigställas. För att hålla kostnaderna nere, och samtidigt gynna inhemsk produktion, skulle så mycket som möjligt tillverkas inom landet efter franska förlagor. Slottsbygget blev på så vis en skola för svenskt konsthantverk, och det var viktigt att hålla sig à jour med utvecklingen. Detta gällde inte enbart inredningarna utan också konst, möbler, textilier och andra inventarier. På Slottet inrättades Ritarakademien, där utländska konsthantverkare som arbetade vid slottsbygget undervisade en yngre generation svenska lärningar. En av de talangfulla eleverna var Jean Eric Rehn. Han fick fortsätta sina studier i Paris, där han utbildades till kopparstickare och skolades i den franska formläran. Efter hemkomsten anställdes han på Manufakturkontoret, som bistod manufakturer med ekonomiska bidrag, förlagor och ritningar. Kontoret hade sina lokaler i Slottet, och Rehn blev

”En ideologi som har sina rötter i reaktionen på 1800-talets stilrestaureringar”

snart involverad i slottsbygget. Efter överintendenten Carl Härlemans död 1753 ökade Rehns inflytande på Slottets inredningar.

Hertig Carls våning inreddes 1753–54. Det rum som i dag kallas prins Bertils matsal, var hertigens sängkammare. Två ritningsblad av Jean Eric Rehns hand visar rokokoinredningar i Härlemans anda. Exakt hur rummet inreddes vet man inte, eftersom den ritning som godkändes och låg till grund för arbetsritningarna sällan bevarats. Det är möjligt att den genomförda inredningen hade en för Jean Eric Rehn karaktäristisk antydning om klassicismens återkomst.

LOUIS MASRELIEZ INREDNING

Den franske ornamentbildhuggaren Adrien Masreliez anställdes vid slottsbygget 1748. Hans bägge söner Louis och Jean-Baptiste följde i faderns spår. Jean-Baptiste började i sin pappas verkstad och blev ornamentbildhuggare, men efter sina studieår i Paris involverades han även i de kungliga rummens utformning under den tidiga gustavianska perioden. Det gällde att ta vara på de senaste intrycken!

Louis utmärkte sig som en särdeles begåvad elev i Ritarakademien och hans första kända uppdrag är altartavlan i Maria Magdalena kyrka, som han målade när han var sexton år. Hans stipendieresa gick via Paris till Italien, som nu övertagit den betydelse som Frankrike hade haft för den tidigare generationen. Louis Masreliez kom hem 1783, efter tretton år utomlands. Han hade då utvecklats till en självständig konstnär som skulle få den största betydelsen för den nya inredningskonsten under sengustaviansk tid. Det finns flera tusen bevarade teckningar

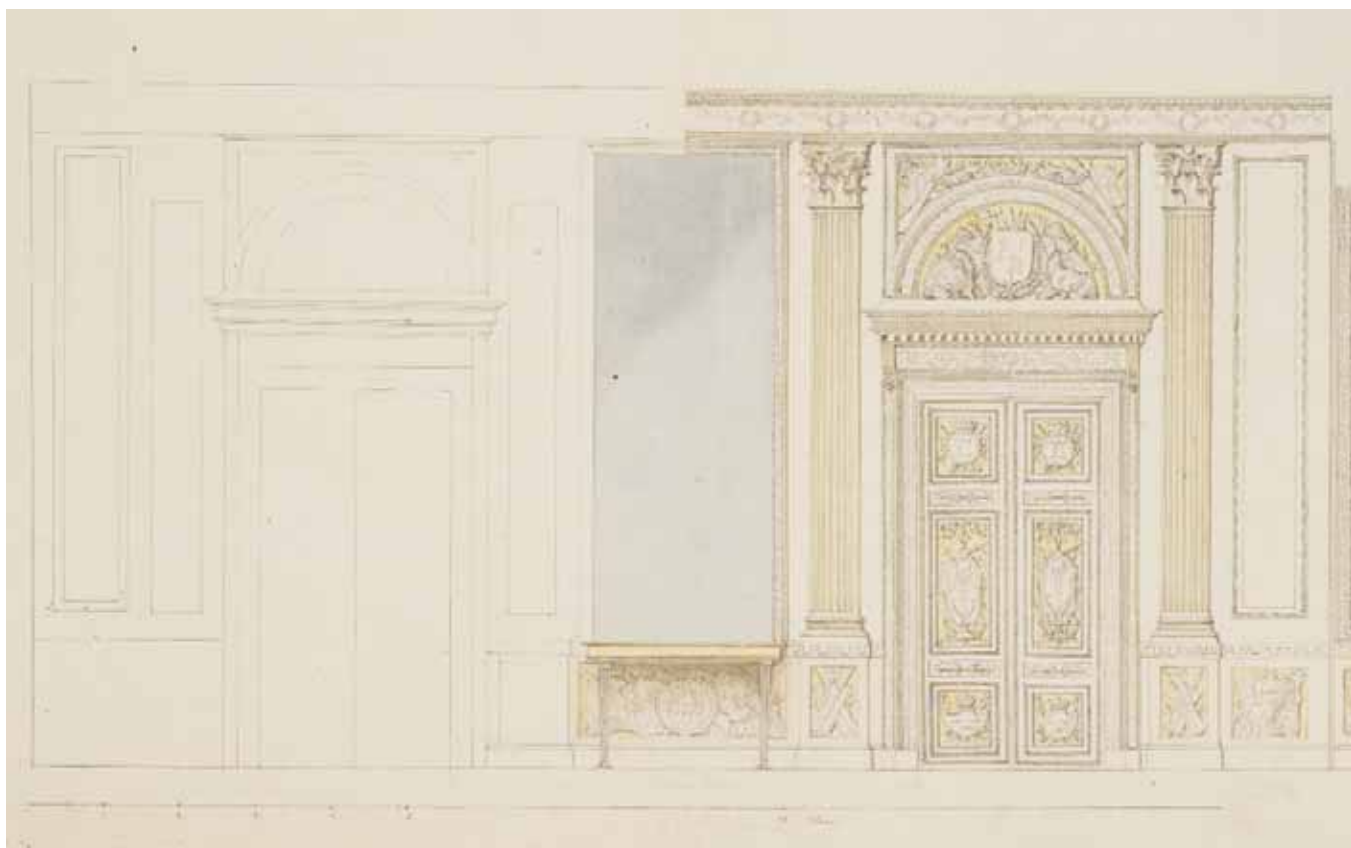
och ritningar över utförda eller föreslagna inredningar, dekormåleri och möbler. Hans interiörer präglas av symmetriska kompositioner av målade fält och skuren dekor. Louis Masreliez särskilda signum är det så kallade arabeskmåleriet – dekorativa kompositioner med antikiserande gracer, masker, djur och andra figurer i rik kulör och förgyllning. Masreliez gjorde förlagor till Gustav III:s paviljong på Haga och Sophia Albertinas palats, men även till flera rum på Slottet.

När hertig Carl efter Gustav III:s död övertog regeringsansvaret som förmyndare till den omyndige prinsen, ansåg han det lägligt att också förnya sin våning. Arbetet med de stora rummen mot Logården påbörjades 1792. Sängkammaren blev nu konseljrum som stod klart på hösten samma år. Det finns flera ritningar till rummets inredning av Louis Masreliez hand. Som brukligt var anpassades inredningen och motiven till rummets funktion och beställarens person och ställning. Konseljrummet fick en stramt klassiserande inredning med korintiska pilastrar. Hertigvapnet återfinns på dörrarnas överstycken, hans monogram på de övre dörrspeglarna och riksvapnet i de nedre. Bland motiven hittar man svärd, sköldar, fanor och andra krigiska och maskulina symboler. Louis Masreliez ritade också möblerna till rummet.

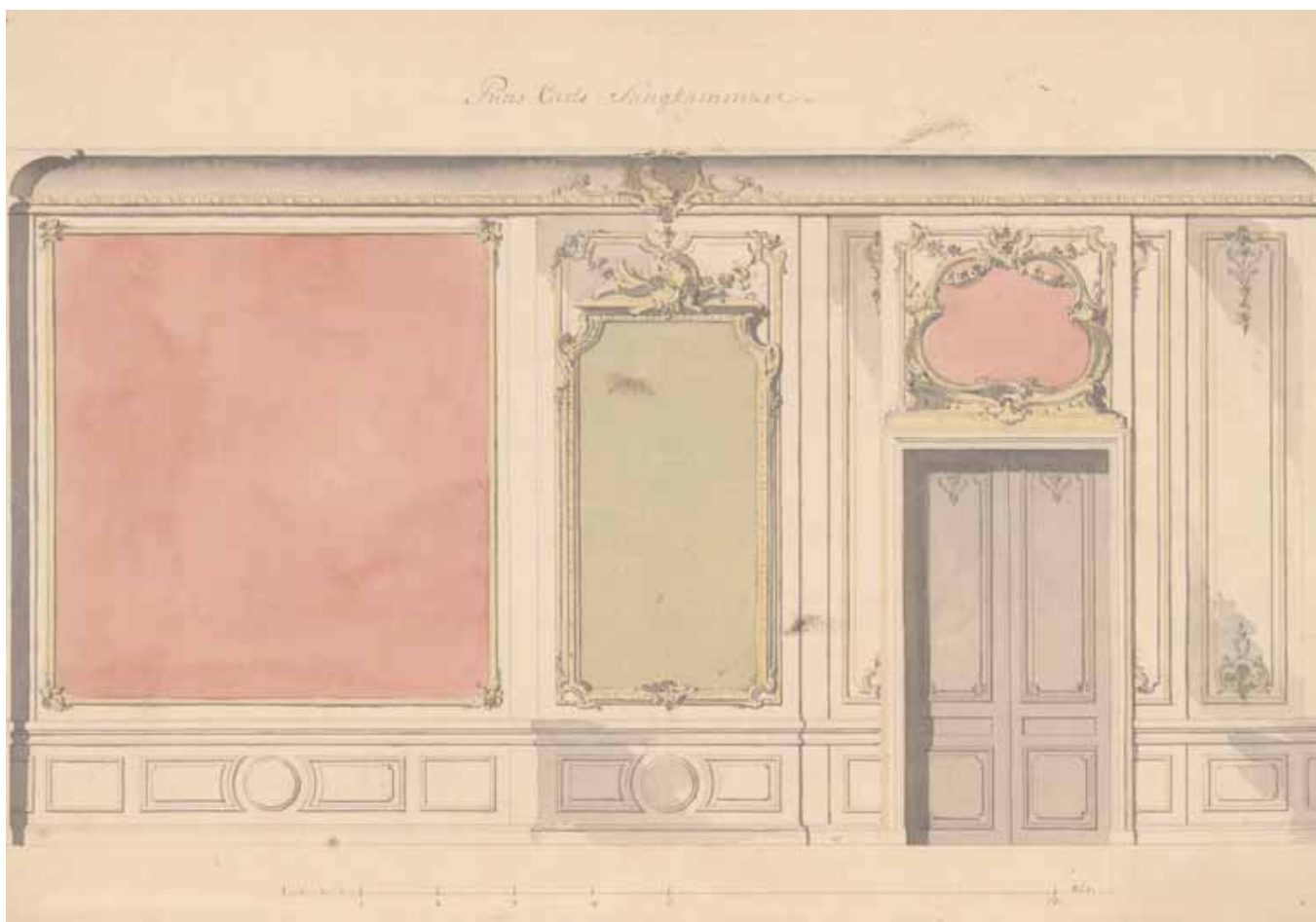
Brodern Jean-Baptiste och hans medhjälpare skar en del av ornamenten, bland annat lagerkransar, pärlstavar och konsoler, medan andra ornament utfördes i stuck, så kallad pastellage; däribland dörrarnas dekor och överstycken, ornament i fönstersmygar och kolonnernas kapital.

MATSAL I NYRENASSANS

Hösten 1881 flyttade det nygifta kronprinsparet Gustav (v) och Viktoria in i våningen en trappa upp i östra längan. Våningen är ingående beskriven i Herman Rings bok *Sveriges konungaborg* från 1898. Matsalen hade blivit «till hela sin inredning modernt ordnad» efter förslag från slottsintendenten, arkitekten Ernst Jacobsson. Masreliez inredning togs del-

Louis Masreliez ritning till hertig Carls konsejsal 1792.

Jean Eric Rehns ritning till prins Carls sängkammare cirka 1753.

Kronprinsparet Gustav (v) och Viktorias matsal. Foto från 1890-talet.

vis tillvara och placerades i slottsmagasin. Man behöll dock dörrarna som slipades och målades över i valnötsimitation. Rummet var enligt Ring «hållet i mörk ton, i den smak som särskilt på 1880-talet var mest en vogue för eleganta matsalar.» I den rådande stileklekticismen ansågs den tunga och mörka renässansen given för matsalar, medan barock och rokoko passade för salonger och förmak. Rummet fick sin karaktär av den höga panelen som målades som valnöt. Den tunga boaseringen kring dörrarna, den breda takfrisen och listerna förstärkte tyngden. Vägghpanelen avslutades med en hylla som gav plats för samlingar av glas och silver. På fristående hyllor rymdes ytterligare silverskatter. Att samla var en kulturgärning i tiden, och det privata museet skulle gärna exponeras i lämpliga rum som ämnen för konversation.

Väggarnas 'gyllenläder' var med all sannolikhet moderna papperstapeter med mönster som imiterade gyllenläder. Det finns en väl bevarad matsal på Sirishov på Djurgården, som inreddes på 1870-talet efter arkitekten Ernst Jacobssons ritningar med just sådana tapeter. Rummen är även i övrigt mycket lika varandra. På Sirishov står en kakelugn som ritades av Ernst Jacobsson för Rörstrand 1875 och i

priskuranten kallas 'Götisk spisel'. Jacobsson hade även ritat den kakelugn som stod i kronprinsparets matsal, och som enligt Herman Rings beskrivning var «starkt framspringande i rummet samt försedd med en öfverdel i form af en svagt sluttande stympad pyramid». Det stämmer bra med Rörstrands kakelugn. Den inre långväggen upptogs nästan helt av en vävd tapet, golvet täcktes av en röd matta och under matsalsbordet låg en lös matta. Rummets möblemang nyttillverkades i amerikansk valnöt och var rikt skulpterat i renässansstil. Stolarna var klädda med gulgrön pressad plysch.

'Götisk spisel' ritad av Ernst Jacobsson för Rörstrand 1875.

Taket var hållet i en brun ton och hade ett ramverk av trä med sexkantiga småfält i hörnen och runda medaljonger vid väggfältens mitt. I fälten fanns målningar av konstnären professor Märten Eskil Winge; i hörnen grekinspirerade gracer och ynglingar och i rundlarna tomtflickor i köksbestyr. Winge hörde till den historieromantiska konstnärsgenerationen och använde ofta motiv ur de fornordiska sagorna. Den götiska romantiken sammanföll i tiden med ett nyvaknat intresse för allmogekulturen och den folkliga mytologin. År 1875 utkom Viktor Rydberg med *Lille Viggs julafton*, och samma år som matsalen inreddes – 1882 – gav han ut en diktsamling där den in i våra dagar så kända «Tomten» ingick. Den mytiske och litteräre hustomten har säkert inspirerat Winge som ändå tyckte att tomtflickor passade bättre för matlagning än nissar. Det var tänkt att Winge även skulle ha målat dörröverstycken, men de kom aldrig till utförande.

År 1883 började man dra in elektricitet i Slottet. Fotografierna visar elektricitetens betydelse i det modernt inredda rummet. Takkronan, de fristående kandelabrarna och vägglampetterna har utformats som renässansens ljuskällor för levande ljus, som ersatts med glödljus.

Taket i kronprinsparets matsal med målningar av Mårten Eskil Winge.

1900-TALET NYORIENTERING

Reaktionen mot 1800-talets stilhistoriska restaureringar av Gripsholms slott och Uppsala domkyrka ledde så småningom fram till nya riktlinjer för byggnadsvård och restaureringsmetoder och en helt ny organisation för vården av statliga byggnader med kulturhistoriskt värde. För de kungliga slotten antogs 1920 en ny förordning för tillsättande av slottsarkitekter. Ivar Tengbom, som sedan 1919 hade i uppdrag att planera och leda underhåll och restaureringsarbeten på Stockholms slott, tillträdde som slottsarkitekt 1922.

Till skillnad från tidigare betraktades nu Slottet som ett kulturarv som skulle «sättas i värdigt skick». Restaureringarna skulle utföras på historisk och autentisk grund. Insatserna skulle föregås av dokumentation och forskning. Kulturarvsaspekten innebar också att Slottet fick en museal funktion och skulle vara tillgängligt för allmänheten.

Under 1920-talet restaurerades först Rikssalen, därefter Slottskyrkan och vissa trapphus och portaler. Principen var här att återställa miljöerna i enlighet med Tessins intentioner, och avlägsna tillägg som förvanskade autenticiteten. Tio år senare var det dags att åtgärda rummen. I en restaureringsplan upptogs sammanlagt tjugonio rum, huvudsakligen belägna

En av Wings gracer som hittades relativt välbehållen under 1970-talets övermålning.

Detalj av en av takerundlarna med tomteflickor i hushållsbestyr.

i fest- och gästväningen. Rummen i de privata våningarna fick vänta. Restaureringen av Gustav v:s tidigare matsal blev det sista rummet som åtgärdades enligt de principer som fastställdes av Ivar Tengbom. Visserligen bevarades några av Fredrik Wilhelm Scholanders inredningar, men generellt uppfattades 1800-talets stilimitationer som smaklösa, överbelastade och ovärdiga i slottsmiljöer. Desto mer uppskattades nu 1700-talet, guldåldern för den svenska inredningskonsten och konsthantverket. Ovedersägligt uttalade man sig också utifrån en smakuppfattning som färgats av tjugotalssklassicismens ideal. 'Autenticiteten' blev också ett kvalitetsbegrepp. Begreppet har haft olika innebörd under olika tider och kan vara synonymt med 'original', men det kan också användas som klassificering av stil och utförande. Varför bevara stilimitationer när man i Slottet hittade de kvalitativt mest värdefulla inredningarna från 1700-talet? Många nedmonterade inredningar återfanns i slottsmagasinen. I praktiken blev det inte möjligt att vara stilhistoriskt konsekvent. Ivar Tengbom valde att åstadkomma en helhetsverkan där vissa estetiska kvaliteter lyftes fram.

Utifrån inventarieförteckningar och andra dokument kunde man ofta också identifiera möbler och andra inventarier

Prins Bertils representativa matsal efter restaureringen 1971.

som stått i rummen. När det inte var möjligt skapade man ett stilmässigt sammanhang av det som fanns till hands. Restaureringarna genomfördes i nära samarbete mellan slottsarkitekten och husgerådskammarens chef Åke Zetterwall, senare Stig Fogelmarck. I sin memoarbok *Rum i tiden* (1990) skriver Fogelmarck om den fascinerande verklighet som vården av «ett monument i Stockholms slotts höga klass innebär», och ger som exempel hur «Mårten Eskil Winges skink- och grötätande tomtar i taket i Gustav v:s mörka matsal fått ge vika för Louis Masreliéz ljusa, svala klassicism».

REKONSTRUKTIONEN

Restaureringen av Gustav v:s tidigare matsal pågick 1970–71. Sven Ivar Lind hade efterträtt Tengbom som slottsarkitekt 1959, och fullföljde de arbeten som var planerade. Gustav v:s gamla matsal skulle nu ställas i ordning som prins Bertils representativa matsal. Arbetet inledes med dokumentation och djuplodande arkivstudier. 1790-talets färger och förgyllning skrapades fram på de ursprungliga inredningar som fanns kvar i rummet. På foton av dörrarna ser man rester av Louis Masreliéz dekorativa måleri i speglarna och spår av gipsornamentiken. Det är oklart om man valde att inte

Restaureringen av prins Bertils matsal 1970–71.

återställa målningen för att komplikationerna var för stora eller om man inte ansåg det motiverat för rummets helhetsverkan. Även väggfält och fönstersmygar saknar dekor. Masreliéz inredning som stått i magasin sedan 1882 – pilastrar, dörröverstycken och paneler – sattes åter upp. När dörröverstyckena rengjorts från övermålning kunde Masreliéz väl bevara målningar retuscheras. Pilastrarnas kapital nytillverkades efter det enda som var utfört i trä. Även andra felande delar i inredningen nytillverkades. Takets ramverk och totemålningar demonterades och hela taket målades vitt. En öppen spis av porfyr som stod i rummet 1792

återfick sin plats. På den norra väggen placerades väggfasta speglar ur förråden.

REFLEKTIONER 2006

Hösten 2005 måste taket i prins Bertils matsal renoveras på grund av att man på 1970-talet använt akrylfärg som krackelrar och flagar. När färgen skrapades bort upptäckte man Winges målade gracer. Den detaljerade dokumentationen av restaureringen 1971 togs fram ur arkivet och väckte frågor. Det var förvånande att man så sent som på 1970-talet gjorde den typen av restaureringar. Skulle man ha utfört en sådan restaurering fem eller tio år senare? I början av 1970-talet hade Ove Hidemark som slottsarkitekt för Skoklosters slott presenterat ett nytt förhållningssätt: byggnaden skulle ställa villkoren för insatserna, inte smaken. Det blev också Ove Hidemark som betonade värdet i komplexiteten, tilläggen och respekten för 1800-talets estetik när han tillträdde som slottsarkitekt för Stockholms slott 1989.

Rummet representerar i sitt nuvarande skick det sista skedet i en restaureringsideologi som har sina rötter i reaktionen på 1800-talets stilrestaureringar. Det är också ett tilltalande ljust och vackert rum som fungerar väl för sin nuvarande funktion som representativ matsal. **KV**

K-märkt – vad är det?

Vad menar vi egentligen när vi säger att en byggnad borde K-märkas eller byggnadsminnesförklaras? Det vi i folkmun kallar för K-märkning finns faktiskt inte som begrepp i lagstiftningen, även om både riksantikvarien och många länsantikvarier tycker att det är en bra benämning.

Det är i stället fråga om flera olika former av skyddsbestämmelser.

MARIE-LOUISE AARÖE, *Frilansjournalist*

Det är inte bara byggnader som kan vara kulturhistoriskt märkliga och omfattas av skyddsföreskrifter. Ett parti av gamla riksväg 2 utanför Ljungskile är förklarat som byggnadsminne.

KOMMUNERNA upprättar i dag bevarandeprogram för områden och byggnader som särskilt väl anses spegla traktens arkitektur, byggnadsteknik eller kulturhistoria. Bevarandeprogrammet är reglerat i de detaljplaner som kommunen upprättar och det är byggnadsnämnden som är beslutande instans. Med hjälp av Plan- och bygglagen har kommunerna i dag möjlighet att skydda kulturhistoriskt värdefull bebyggelse genom att i planen använda beteckningarna Q eller q. Skyddet är juridiskt bindande och gäller så länge planen gäller.

Ett starkare skydd är byggnadsminnesmärkning. Ett byggnadsminne är en byggnad, byggnadsmiljö, park eller trädgård som har ett så stort nationellt värde att det måste bevaras för framtiden. Vem som helst kan föreslå att en anläggning ska förklaras som byggnadsminne. Det är då länsstyrelsen som efter en noggrann utredning fattar beslut om en eventuell byggnadsminnesförklaring.

Då det gäller byggnader som ägs av staten är det Riksantikvarieämbetet som väcker frågan om byggnadsminnesförklaring och regeringen som fattar beslutet. Man bör därför skilja på vanliga byggnadsminnen som är privatägda byggnader där länsstyrelsen är tillsynsmyndighet och statliga byggnadsminnen där Riksantikvarieämbetet har tillsynen. Byggnadsminnesförklaring är ett mycket exklusivt skydd som bara kan bli aktuellt för ett relativt litet antal byggnader och anläggningar.

Under de senaste åren har det generel-

la skyddet för byggnader och byggnadsmiljöer blivit starkare. I ett tillägg till Plan- och bygglagen som kom 1998 står det uttryckligen att: «Ändringar av en byggnad skall utföras varsamt så att byggnadens karaktärsdrag beaktas och dess byggnadstekniska, historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden tas till vara.»

SKYDDET VÄXER FRAM

Skyddet för kulturhistoriskt värdefulla byggnader går i Sverige tillbaka ända till 1666 års «Placat och Påbudh om Gamle Monumenter och Antiquiteter i Rijket».

Under 1800-talet växte intresset för historia i alla former. Arkitekterna studerade och restaurerade de gamla monumenten – ofta som rena rekonstruktioner av vad man trodde sig veta. Det var inte förrän vid sekelskiftet 1900, med nationalromantik och hembygdsrörelse, som intresset utsträcktes till att omfatta hela den svenska byggnadskonsten. Nu intresserade man sig inte bara för kyrkor och slott. Enkla stugor och stadsmiljöer blev också intressanta. Restaurering skulle inte bygga på spekulationer utan vara på vetenskap grundad vård. Kraven blev starka på någon slags lagstiftning för att skydda hela det nationella kulturarvet av byggda miljöer.

Det dröjde dock ända till 1920 innan Sverige, med «Kungl. Maj:ts Kungörelse med föreskrifter rörande det offentliga byggnadsväsendet», fick sin första lagstiftning till skydd för kulturhistoriskt intressanta byggnader. Lagen kom i prakti-

ken att enbart gälla statens och kyrkans byggnader, även om tanken varit att även kommunala byggnader skulle omfattas av skyddet. Först med 1942 års lag om «skydd för kulturhistoriskt märkliga byggnader» fick vi en lagstiftning som gav möjlighet till skydd för privata och kommunala byggnader, även om lagen fick en relativt begränsad omfattning. En användbar lagstiftning och ett effektivare skydd kom med 1960 års byggnadsminneslag.

Sedan 1988 har vi en ny kulturminneslag som reglerar byggnadsminnesförklaringar av privata och kommunala anläggningar, medan statliga byggnadsminnen behandlas i en särskild förordning från samma år.

RIKSPERSPEKTIV

– 1960 års byggnadsminneslag avsåg att skydda det bästa av landets kulturhistoriskt värdefulla bebyggelse. Lagen var till för att skydda all slags bebyggelse – från 'koja till slott'. Tyvärr har vi inte kunnat genomföra det till den bredd som vi önskat, berättar Ulf Gyllenhammar, förste antikvarie på Riksantikvarieämbetet i Stockholm. Värmland blev försökslän i samband med att Byggnadsminneslagen kom till. Landsantikvarien och representanter för Riksantikvarieämbetet reste runt och valde ut olika byggnader, allt från de 'litterära husen' som till exempel Selma Lagerlöfs Mårbacka, till viktiga industriminnen.

Men nutiden är också viktig att beskriva. Dagens samhälle har en tendens att förändras mycket hastigt, vilket gör arbetet svårt. De olika folkrörelsernas byggnader från 1900-talet känns angelägna att bevara. Det handlar om idrottsrörelsen, de frireligiösa rörelserna, nykterhetsrörelsen och arbetarrörelsen.

DET BÄSTA SKA SKYDDAS

– Riksantikvarieämbetets uppdrag ändrades 1976 i samband med att länsstyrelserna tog över ansvaret för Kulturminnesla-

T.v. Vaktstugan vid Kynnefjäll i norra Bohuslän blev en symbol för det folkliga motståndet mot dumpning av kärnkraftsavfall, och är exempel på en byggnad som det är angeläget att bevara.

T.h. Kajskjul 107, som är terminal för Englandsfärjan i Göteborg, är med sin platsgjutna betong ett exempel på en relativt modern byggnad som bland annat genom sin konstruktion gör den värd att kulturmärkas. Arkitekt: Lund & Valentin Arkitekter.

gen i respektive län. Den roll som Ämbetet har i dag är att vara rådgivande i olika frågor och att se till att Kulturminneslagen tillämpas på ett likartat sätt över hela landet, berättar Ulf Gyllenhammar.

– Det händer att vi då och då får remisser som avser principiellt viktiga ärenden. Ett som jag minns speciellt handlade om en vaktkur vid Kynnefjäll i norra Bohuslän, där man under årtal vaktat berget efter diskussioner om dumpning av avfall från kärnkraftsanläggningar. För att göra tillvaron lite bekvämare för dem som vaktade byggde man en vaktkur. Den var vi angelägna att bevara till eftervärlden som exempel på bebyggelse som kan sägas symbolisera en av tidens betydelsefulla frågor.

Meningen är att de bästa exemplen av olika slags bebyggelse om möjligt ska skyddas och bevaras. Det är inte alltid lätt för en länsantikvarie att bedöma detta utifrån ett riksperspektiv. Här kan Riksantikvarieämbetet komma in som en bra rådgivare. Allmänt kan sägas beträffande urvalet att avsikten med lagstiftningen är att säkerställa ett byggnadsbestånd som i sin sammansättning speglar olika tider, byggnadsstilar, historiska förlopp och sociala förhållanden.

BRA SAMARBETE EN FÖRUTSÄTTNING

– I dag har vi i Sverige drygt 1 870 byggnader som skyddas enligt Kulturminneslagen. Tyvärr är de ojämnt fördelade över landet.

Önskvärt vore att till exempel fler av sjö- och fiskenäringens hus skulle skyddas och även jordbrukets ekonomibyggnader, eftersom de försvinner i takt med ändrade förhållanden i samhället. Det finns även alltför få torp och fåbodas som är skyddade. Likaså finns alltför få industriminnen bevarade.

Ett byggnadsminne behöver inte bestå av bara ett hus. Medevi brunn är exempel på ett byggnadsminne som består av åtskilliga hus med tillhörande grönytor.

– Det är viktigt att vara överens, betonar Ulf Gyllenhammar, och att alla berörda är införstådda med innebörden av skyddet. Att genom lagstiftningen få till stånd ett samarbete mellan ägare till kul-

Gripsholms slott hör till den 'första generationen' av byggnader som avsattes som byggnadsminnesmärken enligt Kungl. Maj:ts beslut den 25 januari 1935.

T.h. Få europeiska städer kan visa ett så välbevarat industrilandskap som Norrköping.

turhistoriskt värdefulla hus och företrädare för kulturminnesvården ansågs vid lagens tillkomst som lagstiftningens främsta syfte. Det ligger mycket i det påståendet.

LÄNETS PERSPEKTIV

– Det är ofta en lång process innan länsstyrelsen kan fatta beslut om byggnadsminnesförklaringar. Utredningar om byggnadens eller miljöns kulturhistoriska värde måste göras, kommunen måste få lämna synpunkter och sist – men viktigast – måste ägaren gå med på byggnadsminnesförklaringen, berättar Jan-Gunnar Lindgren, länsantikvarie i Västra Götalands län.

– I länet har vi cirka 205 byggnadsminnen. De speglar en alltför snäv del av vår historia. Många av dessa byggnadsminnen är hus från 1700-talet. Vi måste få en bredd i det vi förklarar som byggnadsminnen. Ambitionen är att spegla så mycket som möjligt av bebyggelseutvecklingen och det som är typiskt för vårt län. Här har vi lotsutkiken på Smögen som ett annorlunda exempel som vi har byggnadsminnesförklarat.

Ett annat viktigt exempel är kommunikationernas utveckling. Ett vägavsnitt utanför Ljungskile, gamla riksväg 2 som går parallellt med E6, är förklarad som byggnadsminne. Det gäller de 800 meter av vägen som finns kvar. När länsantikvarien Jan-Gunnar Lindgren åker upp i Bohuslän tar han gärna av till detta vägavsnitt och åker över på vänster sida av vägen, lite försiktigt och bara när det är helt tomt, för att uppleva hur det en gång var. Och höra hur det låter när man kör på vägar satta med granit.

– Detta visar att det inte alltid behöver vara byggnader som byggnadsminnesförklaras utan målet är att sprida skyddet så mycket som möjligt över länet och spegla så många företeelser som möjligt.

GEMENSAMT ENGAGEMANG

Genom det kommunala engagemanget finns det stora möjligheter att bevara byggnader och fungera som en rådgivande instans. Vissa kommuner har en antikvarie anställd och det vore önskvärt att alla kommuner hade det. De kan hjälpa till med råd om både färgsättning och byggnaders utformning. De kan även hjälpa till med kunskap om material och den gamla byggnadstekniken. Självklart handlar det även om fastighetsägarens engagemang och om de pengar som han

har råd att lägga ut på sin fastighet.

– Anslaget för byggnadsvård är alldeles för litet ur riksperspektiv, säger Jan-Gunnar Lindgren. Det behövs mycket mer pengar om vi ska klara vår byggnadshistoria i Sverige.

– All bebyggelse får efter en tid ett värde. Här har vi landshövdingehusen i centrala Göteborg som ett tydligt exempel, och funkisbyggnaderna som har föraktats av många men i dag är mycket hyllade och populära. Samma sak gäller för våra förorter, där tidsperspektivet ger ett ökat värde i fastigheten. Det är angeläget att inventera förorter som Angered och Bergsjön, som faktiskt är en hembygd för många människor. Det är viktigt med eftertänksamhet och att inte riva i onödan utan att man värderar även vår tids bebyggelse.

VÅR INTRESSANTA NUTID

Vår tid erkänns vara lite av ett problem. Det är inte alltid lätt att se värdena i vår egen tid, men dess historia måste få synas. Alla städer har sin identitet som också måste få ta sin plats. Betong låter för många hårt och ogästvänligt men i Kajskjul 107 i Göteborg, som i dag används som terminal för Englandsbåtarna, finns betongen, tidstypiskt bevarad.

Amerikaskjulet och Kajskjul 107 är i dag de enda kvarvarande hamnmagasinen i Göteborg. Det unika med Kajskjul 107 är den platsgjutna betongen och det är bland annat användningen av betongen som utgjort grund för kulturmärkningen.

– Det viktiga är att göra rätt värderingar och att värdet är väl preciserat så att vi kan göra förändringar som passar väl in i den nya användningen. Kan vi inte använda miljöerna i dag så går de långsamt i graven. Den historiska bakgrunden måste vara tydlig men den ska fylla en funktion.

KOMMUNENS PERSPEKTIV

Kommunerna kan i samband med att man utarbetar detaljplaner skydda värdefull bebyggelse genom Plan- och bygglagen, och använder då beteckningarna Q och q. Anders C. Eriksson är stadsarkitekt i Strängnäs kommun, som omfattar städerna Strängnäs och Mariefred, och som har ett stort kulturarv sedan medeltiden att förvalta.

– Det är två städer med en mycket stark historisk prägel, berättar Anders C. Eriksson, Strängnäs med sin domkyrka

från 1200-talet och Mariefred med Grips-holms slott från 1500-talet. Men det handlar inte bara om att bevara gamla byggnader. Det kan gälla att bevara hela kultursammanhang där det ingår både landskap, gårdar och byggnader. Det är viktigt att områdena hålls levande, utvecklas och får en naturlig och lämplig användning.

Anders arbetade för ett par år sedan mycket intensivt i Norrköping med industrilandskapet i staden, som grundlades under medeltiden och fick sin storhetstid under 1800-talets senare hälft till början av 1900-talet. Få europeiska städer kan erbjuda ett så välbevarat industrilandskap som Norrköping. I 'Sveriges Manchester' startade den industriella utvecklingen på 1600-talet genom Louis De Geer och pågick fram till mitten av 1900-talet.

I dag har industribyggnaderna fyllts med nytt liv och återanvänts för kultur-, utbildnings- och företagsändamål. Här finns bland annat Norrköpings stadsmuseum, Arbetets museum och Campus Norrköping som utgör en viktig stomme i det nya industrilandskapet.

– Detta anser jag vara ett bra exempel på en miljö som har bevarats, fått liv igen och återanvänts. Det handlar om att utveckla miljöer, inte bara vårda och bevara. Människor måste kunna bo naturligt och ändå ha intressanta historiska miljöer inpå sig. Detta är något som jag försöker att få gehör för i Södermanland, säger Anders.

KOMMUNENS VERKTYG

Om man i kommunens detaljplan markerar en byggnad med beteckningen q betyder det att byggnaden inte bör rivas. I detaljplanen måste man förklara detaljerat hur skyddsföreskrifter ska efterlevas. Det kan gälla både exteriören och interiören eller bara exteriören. Det kan hand-

la om material, färgsättning och regler för om- och tillbyggnad. Beteckningen Q innebär en högre grad av skydd och här gäller absolut rivningsförbud. Restriktionerna ska även här noggrant beskrivas i detaljplanen. Det kan handla om att ägaren inte ens får måla om sovrummet i den färg han vill.

– Alla inblandade har sitt ansvar, menar Anders C. Eriksson. Både ägaren som ska förvalta byggnaden och byggnadsnämnden som måste vara medveten om och uppmärksam på vad som händer med miljön. Det är viktigt att låta byggnaden berätta om sig själv och sin historia. När man ändrar i miljön så gäller det att vara både känslig och varsam.

Det är stor skillnad mellan en varsam renovering och en förvanskande återanvändning där värdena går förlorade. Det kan handla om material, konstruktion, rumsgestaltning eller tekniska installationer som tjänar på att visas i stället för att samlas i konstruktionen. Frågan är hur mycket en ny verksamhet får styra.

FÖRBÄTTRAT SKYDD I FRAMTIDEN

För ett år sedan lämnade Kulturbegyggelseutredningen sitt förslag till regeringen om förändringar och förbättringar av skyddet för kulturhistoriskt värdefull bebyggelse.

Utredningen föreslår bland annat att kommunerna inte längre ska behöva ta fram en ny detaljplan eller nya områdesbestämmelser för att skapa ett långsiktigt skydd för en värdefull byggnad. I stället ska kommunen kunna besluta om kulturminnesmärkning som skulle medföra att byggnaden fick «en förhöjd bygglovsplikt». På så sätt skulle byggnadens kulturvärden göras tydligare för såväl ägare och brukare som för allmänheten. Förutom att skyddet skulle bli enklare att tillämpa skulle det även ge förutsättningar för en kontinuerlig dialog mellan ägaren och kommunen.

Utredningen föreslår också att man ska sluta att skilja på statliga och enskilda byggnadsminnen. Det skulle ge länsstyrelserna ett större helhetsgrepp då det gäller byggnadsminnena i länet, eftersom de föreslås ta över hanteringen av de statligt ägda byggnadsminnena från Riksantikvarieämbetet. De allra flesta statliga byggnadsminnena förvaltas av Statens fastighetsverk, och verket skulle enligt förslaget även få en kontrollerande roll då det gällde de egna byggnaderna och monumenten. **KV**

Ett uttryck för modernt liv

STAFFAN NILSSON, *Fil.dr i konstvetenskap, byggnadsantikvarie*

Under trettioalet beundrades Stockholm allmänt för sin rika och kultiverade ljusskyltning.

UNDER 1800-TALETS senare del fick den grafiska branschen ett väldigt uppsving i Sverige. Förutom en våldsamt ökad bok- och tidningsproduktion spelade den litografiska tekniken en viktig roll, eftersom man med stentrycket kunde trycka flerfärg i väldiga upplagor, vilket i stor utsträckning utnyttjades för etiketter, förpackningar och reklamtryck. Men de goda tryckerikonjunkturerna ledde också till överetablering och osund konkurrens. Som så ofta under 1800-talet blev lösningen på problemet en trustbildning.

”Vårt moderna näringslivs mest utmärkande drag är strävan till rationalisering – och rationalisering var just vad det nya huset stod för”

Slt – Aktiebolaget Sveriges litografiska tryckerier – bildades 1913 av ett antal, närmare bestämt 13, av dåtidens ledande grafiska företag för att få slut på den mördande konkurrensen. Företagen i trusten behöll sina ursprungliga namn och drev verksamheterna självständigt.

År 1928 beslöt styrelsen för Slt att uppföra en ny fabriks- och kontorsbyggnad mitt emot Centralstationen i Stockholm. Det fanns flera skäl till att välja just det läget. Det främsta var väl att man, genom Centraltryckeriet som var ett av koncer-

nens grundarföretag, redan var etablerad på den tänkta byggplatsen i kvarteret Uggleborg. År 1874 stod Centraltryckeriets byggnad färdig vid Vasagatan, efter ritningar av arkitekten Ernst Abraham Jacobsson. Den var en för sin tid högmodern och storslagen tryckeribyggnad.

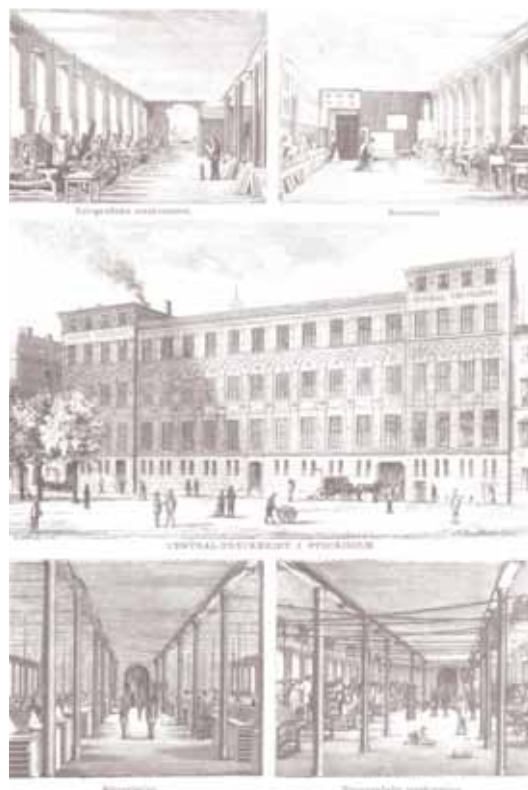
Det var för övrigt i Centraltryckeriet som Heinrich Neuhaus berömda stockholmspanorama framställdes – det som, sånär som på två exemplar, förstördes i den våldsamma brand som härjade tryckeriet den 20 december 1875. En brand som också krävde föreståndarens för den litografiska avdelningen, Hermann Joachim Seedorfs, och tre av hans barns liv.

Men naturligtvis hade även närheten till Centralstationen, det centrala läget i allmänhet och att Klarakvarteren var Sveriges tryckericentrum stor betydelse för lokaliseringen – i början av 1900-talet låg 35 av Stockholms 90 tryckerier i Klara. Förutom Centraltryckeriet ägde Slt ytterligare ett antal fastigheter i kvarteret.

KVARTERET UGGLEBORG

Kvarteret Uggleborg skapades vid 1630-talets stora stadsplanereglering på Norrmalm. Men det var mycket av en papperskonstruktion, eftersom stora delar av kvarteret då fortfarande låg under Mälarens vatten. Den äldsta kartan som visar tomtindelningen i kvarteret upprättades av stadsingenjören Anders Torstensson 1663. De två största tomterna närmast nuvarande Vasagatan och vattnet var då i adlig ägo, medan en borgerlig bebyggelse på små tomter vände sig mot Klara Västra Kyrkogata. På 1680-talet gjorde stadsingenjören Johan Holm en ny karta över kvarteret. Det dominerades då av Ängssjögården, som ägdes av kamreren i drottning Hedvig Eleonoras livgeding Johan Westphal. Gården var bebyggd med ett litet timrat corps de logis och vid stranden som löpte där Esseltehusets fasad nu möter Vasagatan, fanns bryggor och sjöbodrar. Idyllen fullkomnades av ett rikt bestånd av lindar och almar.

Ängssjögården inköptes 1749 av den framstående bergsvetenskapsmannen Daniel Tilas. Om middagen den 8 juni 1751 kom elden lös i färgeriet Blå Hand vid Mäster Samuelsgatan. Eftersom det blåste storm spred sig branden snabbt över ett område längs Klara sjö, från Norrström till Apelbergsgatan, som totalförstördes – inte ens Klara kyrka skonades. Daniel Tilas har skildrat katastrofen i sin dagbok.

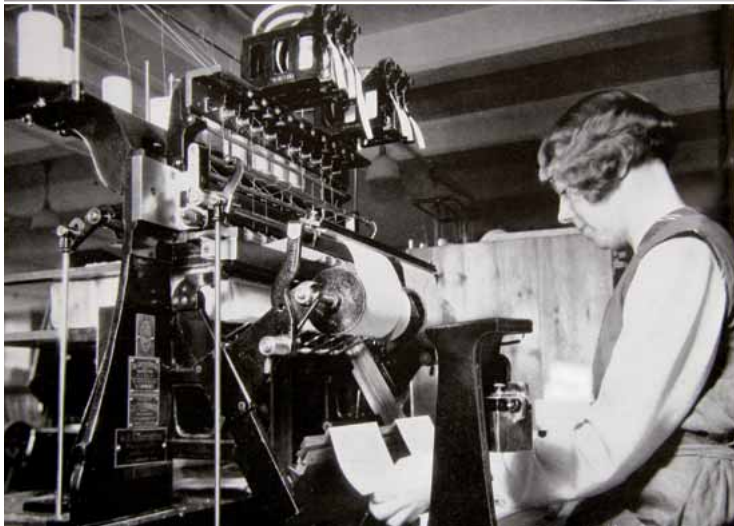

Centraltryckeriet i Stockholm, ur *Förr och nu* nummer 5, 1875.

T.v. esseltehuset vid Vasagatan var det första den nyanlände järnvägsresenären möttes av då han steg ut på planen framför Centralstationen i Stockholm.

«Det var den 8:de juni en lördag, som denna fasliga olyckan hände, och som jag aldrig utan rysning i hela min övriga livstid kan komma ihåg (...) Jag själv måste omsider i god tid rädda mig undan över kyrkogården, sedan jag innan klockan var halv ett, sett all min lilla egendom och alla mina i 20 års tid med mycken enträgenhet hopskrapade samlingar läggas i aska, och med tårar i ögonen vände ryggen till mitt redan mestadels i rök uppgångna hus (...) Eftermiddagen gick jag omkring och såg huru med ett förfärligt raseri elden grasserade. Strax efter att jag vänt ryggen till mitt forna hus, kom elden i kyrkotornet, fällde det över ända och ödelade därpå hela kyrkan. Man kan snarast föreställa sig stormens häftighet, när man berättar, huru kopparplåtarna kastas eldröda över sjön, såsom papperslappar, till Södermalm, Skinnarviksbergen, och tände annorstädes gårdarna opp in emot Hornskroken, så att elden ej särdeles mindre ravagerade och ödelade där, än omkring Sankta Klara.»

Efter branden fylldes de sista vattenrummen i kvarteret ut med brandrester och samtidigt kunde ett stycke strand-

Från vänster till höger.
De färdiga böckerna granskas och paketeras.
Beställningskontoret.
Dagens första omgång av fullastade bilar
och cykelbud klara till start.
Häftning med ståltråd i klammermaskin.
Stentryckpressen där papperet mottager
trycket direkt från den litografiska stenen.

gata förverkligas utmed Klara sjö – en blygsam föregångare till Vasagatan. Det avbrända området bebyggdes nu med stenhus och ett av dem – Klara Västra Kyrkogata 11 – inköptes av Daniel Tilas. Omsider (1873) övertogs det av Centraltryckeriets arkitekt Ernst Jacobsson.

Hundra år efter den stora branden flyttade familjen Strindberg till en våning vid Klara Västra Kyrkogata 15 i kvarteret Uggleborg. I *Tjänstekvinnans son* berättar August Strindberg hur han om vinterkvällarna kunde höra de drunknandes förtvylade skrik från Klara sjö, där de trampat genom isen.

I norr skiljdes Uggleborg från grannkvarteret Kajan av den smala Klara Vattugränd. Kajan dominerades sedan 1881 av gamla Hôtel Continental, i vars kök Tore Wretman gjorde sina första lärospån i början av 1930-talet. Contans hörna, lågbudgetavdelningen vid Klarabergsgatan, var för övrigt ett av tidningskvarterens populära vattenhål.

HELA VERKSAMHETEN INOM EN VOLYM

Helst hade Slt velat disponera hela kvarteret Uggleborg, men det ganska nya Hotell Terminus i kvarterets nordvästra hörn och Sveriges Exportförening i det sydvästra, vägrade att flytta på sig. Därigenom kunde det nya huset bara få en kvarterssammanhängande fasad mot Klara Västra Kyrkogata, medan det mot Vasagatan fick finna sig i att flankeras av de äldre husen.

Uppdraget att projektera huset gick till Ivar Tengbom (1878–1968), som var en av tidens dominerande arkitekter och tillika generaldirektör för Kungliga Byggnadsstyrelsen sedan 1924. Ivar Tengboms uppfattning om arkitektur var aristokratisk – arkitekten skulle vara uppdragsgivarens jämlike. Men samtidigt var hans beställare sin tids starkaste företagsledare. Att ifrågasätta civilingenjör Ivar Kreugers, häradshövding Marcus Wallenbergs eller Esseltdirektören Carl Ramströms viljor låg nog till och med utanför den stronge generaldirektörens förmåga.

Direkt ansvarig för Esseltehuset, vid Tengboms kontor, var dock den unge Nils Ahrbom (1902–97). Som konstruktör anlätades professor Henrik Kreüger. Byggnadsentreprenör var Tolls Byggnadsaktiebolag, medan husets järnstomme utfördes av AB Bröderna Hedlund.

Utrustningen till den grafiska industrin levererades huvudsakligen från USA och Tyskland, som också var föregångsländer när det gällde utformning, organisation och gestaltning av själva industribyggnaderna. Tengbom hade haft tillfälle att studera amerikanska förhållanden ett tiotal år tidigare och förhållandena i Tyskland bör ha varit allmänt kända i fackkretsar. Där fanns exempelvis Ullsteins splitter

nya tryckerikomplex i Berlin, som består av ett tretton våningars höghus och en 'lågdel' om sex till sju våningar.

Tengbom hade under tjugutalet uppmärksammats för sina klassicistiska monumentalbyggnader, till exempel Konserthuset, Handelshögskolan och Tändstickspalatset i Stockholm. Nu valde han, till allmän förskräckelse, plötsligt ett modernistiskt formspråk.

Tengboms första förslag bestod av kontor i ett höghus mot Klara kyrkogård och fabrik i en låghusdel mot Vasagatan. Det är tänkbart att Ullsteins huset kan ha påverkat till tankegångarna. Men ganska snart fann han den slutliga lösningen där hela verksamheten rymdes inom en volym, med de tekniska avdelningarna mot Klara Västra Kyrkogata och kontoret mot Vasagatan. Han lyckades med detta genom att tänja stadsplanebestämmelserna, som medgav våningar innanför en 45-gradig vinkel ovan den fastslagna taklisthöjden. Tre avtrappande takvåningar fick avsluta byggnaden på höjden.

Den drygt 120 meter långa verkstadsbyggnaden följde i allt väsentligt den amerikanska dagsljusfabrikens principer. Dess fasad fick sin karaktär av stora, glest spröjsade glasytor i band utmed fasaden och byggnadsvolymen av de terrassformade takvåningarna. För Esselte spelade direkta kundkontakter en stor roll och därför var inramningen av verksamheten viktig. Därför fick kontorshusets exteriör en mer representativ utformning, där inte minst ljusreklamerna spelade en viktig roll. Huset var ju också det första av Stockholm som den nyanlände järnvägsresenären mötte när han steg ut på Centralplan.

Esseltehuset uppfördes i etapper, den första var färdig redan 1931 och tre år senare var byggnaden avslutad i sin helhet. Den invigdes den 11 december 1934 i närvaro av statsminister Per Albin Hansson. Byggnadsarbetarkonflikten, som varade från den 1 april 1933 till den 14 februari 1934, hade dock försenat bygget avsevärt.

I samband med grundläggningsarbetena gjorde en verkmästare en liten uppmätning av pålar och timmerkonstruktioner i kvarterets sydöstra hörn, vilka visade att det då fortfarande fanns betydande lämningar av äldre bebyggelse på platsen. Några regelrätta arkeologiska undersökningar gjordes däremot inte, eftersom Stadsmuseet startade sin verksamhet först påföljande år.

Husets grund utfördes av betong med pelare i källarvåningarna av spiralarmrad betong, som göts mot plåtformar. Byggnadsstommen, i tio våningar, var av järn och kringgjuten med betong. Bjälklagen utfördes av oputsad armerad betong. Fasadens bröstningar utfördes av betong, som göts mot hård masonit och målades med cementfärg i en ljusgrön kulör. Fönsterpelarna i bottenvåningen mot Vasagatan kläddes med svart gustakalksten.

STRÄVAN TILL RATIONALISERING

Samtidigt med att inflyttningen i det nya huset började 1933 bildades Esselte AB, som var ett dotterföretag och trots namnens ljudlighet inte detsamma som huvudkoncernen Slt. Till Esselte och det nya huset sammanfördes tolv av de diltillsvarande Slt-företagen i Stockholm, nämligen Centraltryckeriet, P. Herzog & Söner, Generalstabens Litografiska Anstalt, Börtzells Tryckeri, Iduns Tryckeri, Hasse W. Tullberg, Paragon, Stockholms Kartong & Litografiska AB, Pappemballage, P. A. Norstedt & Söners Bokbinderi, Kartografiska Institutet och Esselte Reklam. I huset inrymdes också Slt-koncernens huvudkontor.

Det nya huset presenterades av Esselte i en bilderbok 1936, som inleds med orden «Vårt moderna näringslivs mest utmärkande drag är strävan till rationalisering» – och rationalisering var just vad det nya huset stod för.

Där sysselsattes närmare 2 000 personer i kontor och tekniska avdelningar. Gods och människor transporterades av tretton elektriska hissar, den skämda luften fördes bort av fyra stora fläktaggregat och värmen ombesörjdes av sju oljepannor och en panna som eldades med värdepappersmakulatur.

De tekniska avdelningarna i fabriks huset representerade en rik flora av grafiska verksamheter. Ett par våningar upp låg den stora snällpress-salen, som sträckte sig över hela våningsplanet. På bottenvåningen dundrade rotationspressarna, medan det omfattande, men betydligt tystare, bokbinderiet väsentligen huserade

Överst t. v. Trapphusen är i stort sett orörda sedan invigningen i december 1934.

Överst t. h. Dörrhandtagen visar Tengboms omsorg om detaljer.

Interiören förändrades radikalt vid den genomgripande ombyggnaden för Försäkringskassan på 1970-talet.

högst upp i huset. I övrigt fanns där sätterier, accidenstryckeri, kartongfabrik, offsettryckeri, stämpelfabrik, stentryckeri och mycket annat. I fabriksbyggnaden fanns två trapptorn med personhissar. Trapptornen utfördes som dubbelgångande skruvar, så att det i varje torn fanns två trappor – den ena för manlig och den andra för kvinnlig personal.

De vanliga kontorslokalerna var påfallande påvra och huvudsakligen inrättade som storrumskontor, efter amerikansk förebild. Det mesta av kontorshuset hyrdes dock ut.

I huset fanns alltså Esselte Reklam, vars förste chef var Ruben Rausing – den blivande härskaren över mjölkförpackningarnas rike. Han hade studerat i USA och därifrån hade han med sig nya amerikanska metoder, där man bland annat använde sig av avancerade personregister för direktreklam. Min mamma, som började hos Esselte Reklam på tjugutalet, var med om att flytta in i det nya huset. Hon kunde berätta om det överväldigande intryck av storlek och modernitet som Esseltehuset gav, men också om den skräck Rausing in jagade i de underlydande. Esselte var i högsta grad ett hierarkiskt företag.

För allmänheten identifierades väl Esselte och Esseltehuset främst med den överdådiga ljusskyltningen vid Vasagatan, som gav en försmak av huvudstadens förvillelser och fröjder. Skyltarna för koncernens egna företag lyste med grön färg, medan hyresgästernas skyltar hade andra kulörer. Från mitten av 1920-talet debatterades den stockholmska ljusreklamen livligt. Med anledning av Stomatoltuben, som då satt på Katarinahissen, förundrade sig stadsarkitekten Sigurd Westholm 1924 över hur man kunde «...stanna i stilla beundran och mot bakgrunden av ett enastående panorama, där staden med rader av glimrande fönster tornar sig upp ur vattnet och försvinner i fantastiskt dunkel, beskåda med välbehag en lysande stomatoltub, som tömmer sitt skära innehåll över en gigantisk tandborste!», medan en av funktionalismens främste förespråkare, Uno Åhrén, såg «ljuseffekterna som ett naturligt uttryck för det skiftande, konkurrerande, det individuellt initiativrika i modernt liv». Men det kommersiella ljusets vänner vann och inte minst utställningen «Ljuset i människans tjänst» 1928 och ljusfesten på Stockholmsutställningen 1930 bidrog till att ljusreklamen erövrade Stockholm under

1930-talet. Under trettioalet beundrades staden allmänt för sin rika och kultiverade ljusskyltning, ett område som är sorgligt eftersatt i dag.

ESSELTE LÄMNAR KLARA

År 1972 såldes Esseltehuset till Stockholms Läns Allmänna Försäkringskassa och följande år flyttade Esseltes kontor och tryckerier från Uggleborg. Sedan vidtog en stor ombyggnad, den största diltills i Stockholm. Den projekterades av A4 arkitektkontor, medan arkitektkontoret ELT svarade för inredningen. Det var alltså samma konsultgrupp som hade svarat för den jättelika förvaltningsbyggnaden Garnisonen på Östermalm, som hade blivit färdig ett par år tidigare. Erfarenheterna från Garnisonen kom till användning vid ombyggnaden av Esseltehuset, vars pelardäckskonstruktion med sin generella grundplan gjorde det möjligt att skapa nya rationella kontorslandskap och andra utrymmen. Ombyggnaden var genomgripande och av den ursprungliga inredningen återstår egentligen bara trapphusen. Vid ombyggnaden utbyttes också alla fönster mot Klara Västra Kyrkogata och sidogatorna. Huvudentrén flyttades samtidigt till hörnet av Klara Vattugränd och kyrkogatan.

Omkring 1980 byttes även de ursprungliga fönstren i Vasagatsfasaden, med sina tunna snickerier, ut mot klumpiga anordningar med aluminiumklädda karmar och bågar. Samtidigt försvann också ljusreklamerna, och dessa åtgärder berövade exteriören det mesta av fines och dramatik. Butikerna i bottenvåningen har dock behållit ursprungliga glaspartier infattade i rostfritt stål.

Esseltehusets omgivning har ju, som alla vet, förändrats dramatiskt sedan 1950-talet. Det gamla Hôtel Continental revs 1958 och det nuvarande byggdes 1959–62, på en betydligt mindre tomt sedan såväl Klarabergsgatan som Klara Vattugränd breddats kraftigt. Exportföreningens hus, i hörnet av Vattugatan, fick skatta åt förgängelsen på 1960-talet och på dess plats uppfördes det nuvarande huset 1969–71 av stadens fastighetskontor och LRF. I samband med ombyggnaden av Tegelbacksområdet 1961–67 överdäckades Vattugatans västligaste del med en trafikled, som stryker tätt utmed kvarteret Uggleborg.

När Försäkringskassan förstatligades 2005 överfördes Esseltehuset till Statens fastighetsverks förvaltning. **KV**

Tidig morgon över Rominstitutet.

svenska rominstitutet

Ivar Tengboms 'villa suburbana'

CECILIA KLYNNE, *Arkeolog och frilansskribent*

23 juli 1937

«Kära Herr Sitte!

Det var mycket vänligt av Er att skriva till mig, t.o.m. på svenska. Det är märkvärdigt att Ni ännu minns så mycket av vårt språk. Men om det är till mycket besvär för Eder så skriv gärna på tyska. Jag är emellertid tacksam kunna skriva till Er på svenska, när jag nu ber Er om lite hjälp i den frågan, som Ni skrev om i Edert brev, Svenska Institutet i Rom. Jag har nämligen blivit ombedd att göra ett skissförslag till dettas nya byggnad.

*Er tillgivne
Ivar Tengbom»*

SÅ INLEDS korrespondensen mellan arkitekt Ivar Tengbom och Oscar Sitte, byggmästaren från Österrikiska institutet i Rom. Brevet befinner sig i en tjock mapp tillsammans med protokoll och telegram under Svenska Rominstitutets takåsar. Jag hittade det när jag sökte anteckningar om institutets taktegel. Det cirkulerar nämligen rykten om att Tengbom återanvände tegel från Benito Mussolinis massrivningar i Rom, men exakt varifrån vet ingen. Det enda man känner till är att Sitte lyckades komma över ett parti «gamalt taktegel i tillräckliga kvantiteter från rivningshusen i grannskapet av Peterskyrkan där gatugenombrottet ned mot Tibern höll på att genomföras.»

När man som jag har arbetat med stämplat tegel från antiken är Rominstitutets taktegel ett slags déjà vue. Med en kurvad tegelpanna (imbrex) lagd ovanpå

två flata (tegulae) är det som om antiken stått upp på nytt. Några har till och med stämplar, bokstäver med och utan kartusch, precis som de antika teglen. Hur stämplarna ska tolkas är en fråga som stötts och blötts bland arkeologer i över hundra år. Stämpeln var troligen inte riktad till köparen, snarare rör det sig om ett internt märke. Frågan är om det var jordägarens eller den fria företagarens initialer som syntes i stämpeln. Men även om Rominstitutets taktegel inte emanerar från kejsar Augustus dagar har det säkert flera hundra år på nacken. Men hur ska jag få det bekräftat?

I Yvonne Backe Forsberg, nydisputerad etruskolog, hittar jag en värdefull kompanjon och spårhund. En morgon i maj klättrar vi uppför de ruggliga plattorna via solterrassen. De frimärksstora stämplarna ser ut att förekomma endast på de flata pannorna. Det handlar mest om bokstäver, två och två, som till exempel PD, CL och VG. Vi hittar också längre texter som *Bernardo Tanlongo Roma* och *Moraldi 1860*. En oval stämpel med ett tvillingpar som diar en varginna, symbolen för Rom och dess grundare Romulus och Remus, är förstås intressant. Ett gigantiskt tassavtryck efter en jättelik hund utmanar fantasin. Det här är bättre än vad vi hade hoppats på.

DEN STORA VILLAN

Allt sedan världsutställningen 1911 har utländska institut formerat sig på norrsnittningen ner mot Valle Giulia några

stenkast från Villa Borghese, en av Roms största parker. Renässansens romerska lantvillor står modell för de flesta akademier, något även Ivar Tengbom hade i tankarna. Innan dess var trakten tämligen öde så när som på Villa Giulia, påvens sommarresidens. Under antiken fanns här rustika lantliga villor, exklusiva i den bemärkelsen att man hade lantlivets bästa sidor med grönska och svalka alldeles om den bullriga stadsknuten, en sann 'villa suburbana'. För att göra en lång och snårig brevväxling mellan svenske kronprinsen, näringslivet och professorer kort, så frågar man Tengbom, arkitekten på modet, om han har lust att rita en ny hemvist åt humanisterna vid Medelhavet. Han är väl den som starkast fört fram den klassicerande riktningen inom svensk arkitektur sedan Nicodemus Tessins dagar, dessutom är Tengbom generaldirektör vid Kungliga Byggnadsstyrelsen. Om någon har kraft och förmåga att anta utmaningen att bygga svenskt på romersk grund så är det väl han.

Jag passar på att tala med Martin Mirelius, arkitekt och innehavare av storstipendiet i arkitektur 2004/2005, som befinner sig på ort och ställe.

– Hur pass i ropet var Ivar Tengbom 1937?

– Ivar Tengbom var naturligtvis en av de stora arkitekterna parallellt med Gunnar Asplund och Ragnar Östberg.

– Fanns det ett dilemma i att bygga efter klassiska idéer med tanke på funktionalismen och dess krav på enkelhet?

Detalj av Rominstitutets tak med kupade takpannor på rad.

– Nej, det var aldrig ett dilemma. Svenska Rominstitutet är egentligen inte så mycket funktionalism som till exempel Esseltehuset i Stockholm. Rominstitutet har en regional prägel, men är ändå enkelt i sin artikulering i användandet av travertin och tegel.

– Kan man säga att Tengbom har den romerska privatvillan i tankarna när han ritar sitt hus?

– Ja, trots sin relativa storlek framstår anläggningen som privat, säger Martin.

I brevväxlingen skriver Sitte att fasadtegllet är för rött. Tengbom godkänner dock det tegelprov han sett, även om också han hade önskat en mer dämpad färg. Taktegllet är däremot romerskt. «På den med härdad cementputs stålslipade takytan lägges taktegllet direkt i bruk. Detta är här romerskt, taget från saneringsrivningar framför Peterskyrkan,» som han själv skriver i *Byggmästaren* från 1941.

CASTEL SANT' ANGELO

Nu är goda råd dyra. Jag mejlar därför Bengt Rönnhedh, arkitekt på Tengbom arkitekter och tidigare innehavare av arkitekturstipendiet på Rominstitutet. Han kanske vet var de här saneringsrivningarna pågick.

– Om du tittar på Giovanni Battista Nollis plan från 1748 så ser du att det stod tre till fyra kvarter bostadshus på den yta som i dag är Via della Conciliazione. Kvarteren revs av Mussolini, eller rättare sagt stadsarkitekten Piacentini på 1930-talet, för att få en fri paradgata upp till Petersplatsen. Tidigare fick man leta sig fram på smågator till kupolen. Det måste vara de rivningarna som avses, det är min tro i alla fall, säger han.

Jag klättrar upp i Castel Sant' Angelo. Plattformen på fästningens tak erbjuder utsikt över Via della Conciliazione upp mot Vatikanen. Spanar efter stämplor med

tubkikaren. Visst ser taken på 1930-talskvarteren ut att ha samma sorts tegelpannor som Rominstitutet. Tillbaka på institutet tittar jag på en dvd-film som handlar om Mussolinis rivningar av medeltida kvarter. Vid ett tillfälle står diktatorn uppflygen på ett tak med Peterskupolen i bakgrunden och hackar i sitt anletes svett. Innan han svingar hackan tar han loss några kurvade tegelpannor och lägger undan. Det är ju för bra för att vara sant.

Senare ber jag Börje Magnusson, vice direktör och lärare på institutets konstvetenskapliga kurs, att tillsammans med mig titta på en arbetskopia av den så kallade Nolliplanen. Den täcker åtskilliga meter av arbetsbordet.

– Kvarteren du är ute efter måste ha varit Spinan, säger han och pekar mot kvarteren mellan Castel Sant' Angelo och Petersplatsen. Mussolinis rivningsprojekt var en gammal idé. Bernini, han som skapade Peterskyrkans kolonnad, lekte med tanken att riva redan på 1600-talet. Men det var så många viktiga byggnader som låg i vägen, bland annat Rafaels palats.

SOLTERRASSENS PARADIGM

Åter till brevväxlingen. Den 16 juni 1939 är det taklagsfest. Takstolarna är färdiga, men taktegllet ligger troligen ännu inte på plats. Den svenske kungen fyller dessutom 81 år. 150 liter vin från Albanobergen går åt, liksom fem kilo charkuterier. Festligheterna äger rum på mellanhusets solterrass där även «dagslön och cigaretter» åt arbetarna delas ut. Gästerna tar för sig av smörgåsbordet.

Martin och jag står på institutets gård och spanar upp mot solterrassen.

– Den övre solterrassen är säkert medvetet byggd för att inte synas, säger han.

Mussolinis paradgata Via della Conciliazione, tidig morgon efter regn.

Från vänster. Ivar Tengbom i kretsen av sina byggarbetare.

Den så kallade Nolliplanen visar kvarteren mellan Castel Sant' Angelo och Peterskyrkan omkring 1748. Söder om Vatikanens murar skimtar Porta Cavalleggeri där många av den tidens tegelfabriker (fornace) låg.

Utsikt från Castel Sant' Angelo. När Mussolini lät riva den så kallade Spinan för att skapa Via della Conciliazione tog man vara på arkitektoniskt värdefullt material som till exempel taktegel. Det återanvändes inte bara i byggnaderna längs med den nya paradgatan utan även på Svenska Rominstitutets tak.

Den ovala stämpeln föreställer Romulus och Remus som enligt myten ammadades av en varginna. Texten (... FU Luigi 1868) kan vara ett årtal.

Den är både en solterrass och ett tak. Från gården avslöjar den sig inte. Solterrassen som begrepp är ett av grundparadigmen i funktionalismen enligt le Corbusier.

Det enda som syns nerifrån gården den här dagen är huvudet på Gunilla Linde Bjur, arkitekturprofessor på Chalmers och tillfällig gäst. Vi går upp och hälsar. Hon visar hur privat och ostörd man kan vara däruppe.

– Jovisst är det en solterrass. Det är inte meningen att man ska synas från gården, säger hon. För mig är det subliment, att söka det privata i en offentlig byggnad.

– Sedan är den ju en typisk belvedere, säger hon.

Innan vi går vidare för att undersöka vad som finns bakom dörren där terrassen sluter an till östra flygeln, tar Martin loss ett kupat tegel. Det ligger löst på cementen som borde fästa det kupade mot det flata teglet. Och ser man på; har vi inte två prima avtryck från en katt gjorda på en tegula medan den låg och torkade. I det rum som visar sig vara pannrummet ligger travar av gammalt taktegel. Det är tyngre än vad jag trodde att lyfta omkring de smutsiga bitarna. Är det manne en rest från Oscar Sittes bestånd?

STÄMPELKODEN

Jag hinner knappt borsta dammet av mig förrän Yvonne är tillbaka med en bok om medeltida tegel. Det är tydligt att hon är något på spåren.

– Här finns en lista nedtecknad 1823 där flera av våra stämplarna finns med. Det är herrarna Pietro Danieli (PD), Clemente Lovatti (CL), Vincenzo Galli (VG) och Fratelli Lanciani (FL). Fabrikörerna producerade tegel i samband med reparationer av bland annat Peterskyrkan omkring 1825, säger hon.

Det här känns som ett genombrott. Nu är det visserligen inte Yvonne personli-

gen som har grävt fram listan utan Daniele Manacorda, professor i arkeologi, som har ägnat stor forskarmöda åt både antika och medeltida stämplarna. Uppteckningen återfann han i ett av Roms många arkiv. Yvonne berättar att det fanns lagar dels för hur själva stämpeln skulle se ut, dels för mur- och takteglens mått.

– Så du menar att tegelstämpeln visar att teglet följer normen?

– Javisst, murare får bara använda sig av godkänt tegel. För att hålla normen har man trä- och järnformar stämplade av camerlengon (påvens kammarherre), säger hon.

Enligt måtten bör våra takpannor som ligger mellan 38,2 och 40,9 centimeter härstamma från tiden mellan 1732 och 1821. År 1821 bestämmer camerlengon att tegelfabrikörerna måste registrera sig. Av detta förstår vi att det rådde kaos i tegelbranschen. Stämpeln blir en slags kvalitetskontroll. Avtrycket måste ha två initialer: för- och efternamn på fabrikören. År 1822 protesterar arbetarna.

– De har förmodligen ingen lust att stämpla varje tegelpanna, säger Yvonne.

Kanske är det från den här tiden vår takpanna med stämpeln PN 'en masse' härrör. Pietro Danieli verkar inte heller ha haft särskild disciplin på sina arbetare, många av stämplarna är spegelvända.

I september 2005 visar institutets fotograf sina bilder. På en tegelpanna syns en 'teckning' gjord med fingrarna. Den ser ut som en sol. När en tegelpanna med två inristade pentagram, det vill säga femhörniga stjärnor, kommer upp blir stäm-

Rominstitutets solterrass från väster där taklagsfesten ägde rum för 66 år sedan. Fönster- och dörröppningar är inramade med travertin, en lokal natursten romarna har använt i årtusenden. Fasadtegllet är rent dekorativt och består av tegelstavar. Det kallas "cotto vecchio" (gammalbränt) och köptes in från Toscana.

ningen minst sagt exalterad. Med tanke på att teglet förmodligen kom till i samband med reparationer av Peterskyrkan är de här antika symbolerna sällsamma.

– De kan förekomma på etruskiska skålar och amforor och på olika föremål som till exempel vävtyngder, men än så länge har vi aldrig sett dem på taktegel, säger Yvonne.

EPILOG

Sitte utarbetar en reservplan om han till äventyrs måste lämna byggstället brådstörtat. Sista brevet är daterat den 14 juni 1940. Skyddsrummet är iordningställt «denn zwischen 2 und 4 Uhr nachts haben wir Krieg hier.» Det finns en uppgift om att han strax därefter blev inkallad till den österrikiska organisationen Todt. Tengbom däremot meddelar den 9 juni samma år att han är mycket nyfiken på att en gång få se institutet färdigt. **KV**

FAKTARUTA

Sedan 1926 har det funnits ett svenskt forskningsinstitut i Rom. Kronprins Gustaf Adolf tog initiativet till dess tillkomst. Syftet var att främja antikvetenskapen, men institutet skulle också «tjäna den humanistiska forskningens och konstens intressen». Axel Boëthius blev institutets förste direktör på Via del Boschetto 68. Med honom flyttades institutet till Palazzo Brancaccio. Våren 1940, strax före krigsutbrottet, stod Rominstitutet på Via Omero klart. Knut och Alice Wallenbergs stiftelse finansierade kostnaderna för byggnationen efter det att svenska staten lovat att överta ansvaret för husets fortsatta finansiering. I dag är Barbro Santillo Frizell dess direktör.

Från vänster. 'Fingeravtryck' räknas inte som stämplar. Här ser det ut som om någon skrivit ett 'M' med pekfingeret. Dyliga krumelurer är vanliga på antikt tegel.

En av takpannorna är stämplad med PN ett tjugotal gånger, en ögonblicksbild av 1822 års arbetaruppror?

Det finns många spår av fingrar i teglet. Den här symbolen som mest liknar en sol har kommit till före bränning.

Spegelvänst F. Stämpeln måste ha kommit till före 1821, då camerlengon utfärdade ett påbud att en stämpel måste innehålla två initialer.

Medelhavsmuseet.

Birger jarls torn.

MEDELHAVSMUSEET ÖPPNAR PÅ NYTT

Medelhavsmuseet i Stockholm öppnade på nytt i februari efter att ha varit stängt för ombyggnad i nära ett år. Införandet av fri entré på de statliga museerna har gjort att antalet besökare mångdubb-lats. Under de tre månader museet var öppet under 2005 hade man närmare 40 000 besökare.

Ombyggnaden, som ritats av White arkitekter på uppdrag av Statens fastighetsverk, ska bidra till att göra det lättare att utnyttja museets lokaler för utställningar, samtidigt som man får en förbättrad tillgänglighet för funktions-hindrade. Den populära museibuti-ken har fått helt nya lokaler på bottenplanet invid den nya entrén. White arkitekter har skapat en ljus och öppen inredning i den nya butikslokalen med utsikt mot Gustav Adolfs torg och slottet.

Linnéträdgården

NYA SERVICEBYGGNADER LYFTER FRAM LINNÉS 1700-TAL

Linnéträdgården i Uppsala är ett populärt besöksmål. Besökarna, som ökat i antal, behöver få tillgång till information, cafeteria, shop och toaletter. Statens fastighetsverk och Uppsala universitet har tillsammans med Hidemark & Stintzing Arkitekter tagit fram ett förslag på nya byggnader som diskret ska serva och lyfta fram det som gör Linnéträdgården till en

helt unik plats – Linnés bostads-hus och trädgården.

Den första idén var att försöka återskapa gamla byggnader som legat ungefär på samma plats i trädgården, men det tillgängliga källmaterialet visade sig vara otill-räckligt och motsägelsefullt.

– Vi anser att vårt nya förslag lyfter fram originalbyggnaderna i Linnéträdgården. Att försöka göra kopior av 1700-talshus är orimligt och skulle förvilla besökarna. De nya byggnaderna ska inte dra upp-märksamheten från originalbygg-naderna, säger Per Nelander, Statens fastighetsverk.

Arkitekternas förslag är väl genomarbetat och samverkar med Linnés bostad i både symmetri och färgval. När besökaren befinner sig i Linnés trädgård är det meningen att de nya lågmälda byggnaderna ska stärka upplevelsen.

– Att försöka bygga i 1700-tals-stil med dagens krav på tillgänglig-het, ventilation och hygien är mycket svårt och skulle bli ett slags hopkok av stilar. I alla tider har en byggnad formats av dess funktion, säger Marianne Lindfors vid Uppsa-la universitets bygnadsavdelning.

– Det är ett bra förslag, de nya byggnaderna skärper blicken för det som verkligen är 1700-tal, tycker Lars Burman, ordförande i universitetets nybildade styrgrupp för lokalprojekten i Linneanum och Linnéträdgården.

BIRGER JARLS TORN BYGGS OM

Birger jarls torn på Riddarholmen i Stockholm har sedan 1950-talet använts som arkiv men står nu tomt. Justitiekanslern, som har sina lokaler i det angränsande Överkommissariens hus, har behov av ytterligare kontor och konferens-utrymme.

Bottenvåningen är tänkt att kunna hyras ut som turist- eller guidecenter. Övriga våningar är tänkta att disponeras av Justitie-kanslern som kontor. Ambitionen är att både förstärka upplevelsen av den historiska byggnaden och samtidigt skapa moderna och funktionella kontorslokaler.

Ombyggnaden kommer att förbättra tillgängligheten för funktions-hindrade till Justitiekanslerns loka-ler och skapa förutsättningar för ett guidecenter som kan bidra till att göra Riddarholmen mer öppen för allmänheten.

Birger jarls torn uppfördes av Gustav Vasa vid 1500-talets mitt som en del av Stockholms befäst-ningar. Byggnadsmaterialet togs från det nerrivna Klara kloster. Folktraditionen har senare velat göra tornet betydligt äldre än det i verkligheten är. Enligt sägnen upp-fördes det på den plats där den trästock flöt iland som skulle utvisa för Sigtunaborna var de skulle bygga sin nya stad efter att Sigtuna plundrats och bränts 1187.

House of Sweden.

Trandans i Chile.

HOUSE OF SWEDEN

En ny svensk arena i Washington dc, en mötesplats för diplomatin, för konsten och kulturen, för näringslivet och samtidigt en ambassad, ett konferens- och eventcenter samt 16 lägenheter med kontorsmöjlighet för Sverigeanknutna företag. Det är vad House of Sweden och Sveriges nya ambassad i Washington handlar om.

Nya House of Sweden är ett unikt hus som kan beskrivas på många sätt. Det som förenar de fem våningsplanerna är den tydliga ambitionen att skapa dialog, utveckla och underhålla starka relationer. Huset är inflyttningsklart om några månader och hösten 2006 invigs huset som byggs på uppdrag av Statens fastighetsverk.

De svenska arkitekterna Tomas Hansen och Gert Wingårdh har ritat House of Sweden som just nu färdigställs invid floden Potomac mitt i Washington dc. De har ritat en helt ny slags ambassad med en publik atmosfär av öppenhet, där den svenska ambassaden delar hus med det svenska näringslivet. Svenska ambassaden kommer att initiera och driva olika projekt i huset för att öka kultur- och handelsutbytet mellan Sverige och usa. Målsättningen är att göra bilden av Sverige mer tydlig och i förlängningen öka den svenska andelen av internationella affärer.

REGNSKYDDADE FÖRESTÄLLNINGAR PÅ LÄCKÖOPERAN

Läcköoperans uppskattade verksamhet på Läckö slotts borggård har hittills inte haft något skydd mot vädrets makter. Detta har inneburit stor osäkerhet för Läcköoperans verksamhet. Nu ritar slottsarkitekt Roni Wallin på ett regnskydd som ska kunna användas vid behov. Sparbanksstiftelsen Lidköping bekostar projektet och Statens fastighetsverk driver ärendet på uppdrag av Stiftelsen Läckö slott.

– Det ska bli fantastiskt att kunna täcka över huvudborggården då det regnar och vi är måna om att skyddet ska vara både praktiskt och vackert. Samtidigt vill vi inte göra någon åverkan på slottet, säger Statens fastighetsverks förvaltare Gillis Åström.

Tidigare har bara Läcköoperans orkester skyddats, men inte åskådare och besökare och det har gjort Läcköoperans verksamhet ekonomiskt osäker. En del andra förbättringar på borggården är redan gjorda. Till exempel ersattes förra året den tidigare grusbeläggningen på borggården med kalksten för att fler utrymmen i slottets bottenvåning skulle bli tillgängliga för rörelsehindrade.

Slottsarkitekt Roni Wallin har börjat rita på förslaget som förhoppningsvis kommer att kunna vara i bruk på borggården till sommaren 2006.

– Vi hoppas att regnskyddet för våra åskådare på Läckö slottsgård leder till att fler föreställningar kan genomföras av både Läcköoperan och andra arrangörer på Läckö slott. Detta kommer även att ge oss en stabilare ekonomi, menar Magnus Lönnroth på Stiftelsen Läckö slott, och välkomnar samtidigt både gamla och nya besökare.

TRANDANSEN I CHILE

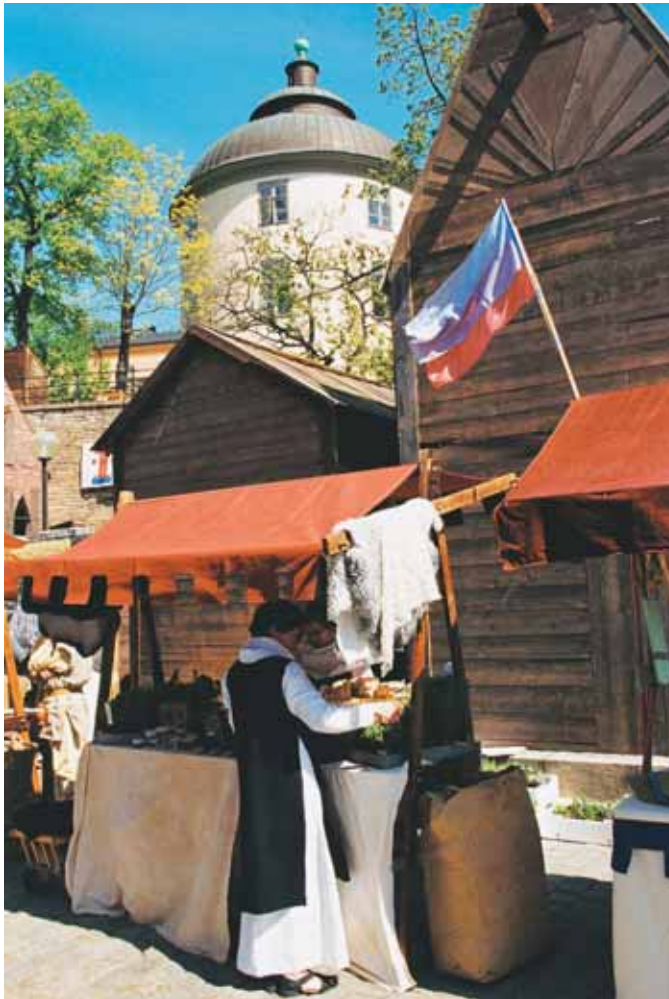
Under våren överlämnar Statens fastighetsverk det nya ambassadresidenset i Santiago de Chile till Sveriges chargé d'affaires Martin Wilkens. Residenset, som ritats av den svenska arkitekten Josefina Nordmark, ligger med en hänförande utsikt över de blånande bergen och Chiles huvudstad Santiago.

Josefina Nordmark gav sin byggnad det poetiska arbetsnamnet Trandans eftersom det breda, lite svängande taket påminner om tranans långa vingar medan de smäckra kolonnerna som lyfter taket gav associationer till tranans tunna men starka ben.

Byggnaden ska tydligt signalera demokrati och öppenhet samtidigt som man ska kunna ta in landskapet och uppleva flexibiliteten inifrån.

Läckö slott.

riddarholmen

Riddarholmen kallades i äldsta tid för Kidskår. Det var då getter och deras kid ännu betade i klippskrevorna.

Här anlades på 1200-talet ett franciskanerkloster, Gråbrödraklostret, och man talade om Gråmunkeholmen. Rester av klostret finns i dag bevarade i Gamla riksdagshuset och Östra gymnasiehuset, som båda ligger omedelbart söder om kyrkan.

Med Gustav Vasa och reformationen upphörde klostrets verksamhet. Holmen befästes med två runda torn till stadens försvar – det ena utgör i dag nedre delen av Birger Jarls torn och det andra ingår i Wrangelska palatset.

På 1600-talet då Sverige blev en stormakt gällde det att försköna staden med ståtliga palats. Som ett led i denna strävan lät Gustav II Adolf och drottning Kristina adelsmän som tjänade riket bygga sig palats här. Det var nu holmen började kallas Riddarholmen.

I dag ägs all mark och alla byggnader på Riddarholmen, förutom den gamla Norstedtska tomten i nordost, av staten och förvaltas av Statens fastighetsverk.

Medeltid på Riddarholmen den 20 maj

Se de medeltida murverken under Riddarholmskyrkan och ta tillfället i akt att också se klosterrummet intill. För andra året i rad arrangerar Statens fastighetsverk Riddarholmsdagen i Stockholm. Intresset kring Riddarholmens historia har lett till beslutet att en dag per år levandegöra vår gemensamma historia genom att visa en utvald byggnad och återskapa det historiska århundrade som byggnaden representerar.

Årets tema är 'medeltid' och ett lämpligare tema för just Riddarholmen är svårt att hitta. Den här dagen återskapar vi Riddarholmen till tiden 1200-tal – tidigt 1500-tal. Klä dig gärna tidstypiskt.

Riddarholmen kommer att sjuda av liv

med marknadsstånd, munkar, riddare, gycklare, sång, ringdanslekar, uppträdande, tipspromenader och guidade turer.

Barnen kommer bland annat ges möjlighet att dubbas till riddare och prinsessor, och prova på medeltida stridskonst som bågskytte och rustningsstrid med lans på trähäst.

Under dagen öppnar Statens fastighetsverk Gamla riksdagshusets källarvalv – här finns gamla murverk från det medeltida franciskanerklostret.

Klosterrummet i Östra gymnasiehuset – också från medeltiden – öppnas för dagen.

Riddarholmskyrkan öppnar portarna och bjuder på konsert och guidade turer i

den historiska kyrkomiljön.

Förra årets Riddarholmsdag blev en stor succé med över 10 000 besökare. Temat för dagen var sekelskiftet 1800/1900 och många hade anammat uppmaningen att klä sig tidstypiskt. Gamla riksarkivet, Riddarholmskyrkan och klosterrummet var öppna för allmänheten.

Medarrangörer i år är Kungl. Hovstaterna och Gamla Stan Sällskapet.

Detaljerat program med aktiviteter för 2006 års Riddarholmsdag kommer att publiceras på Statens fastighetsverks hemsida www.sfv.se så snart alla programpunkter är fastställda.

Välkommen den 20 maj!